

Date of Publication 10th Posted on Every Month

₹ 20

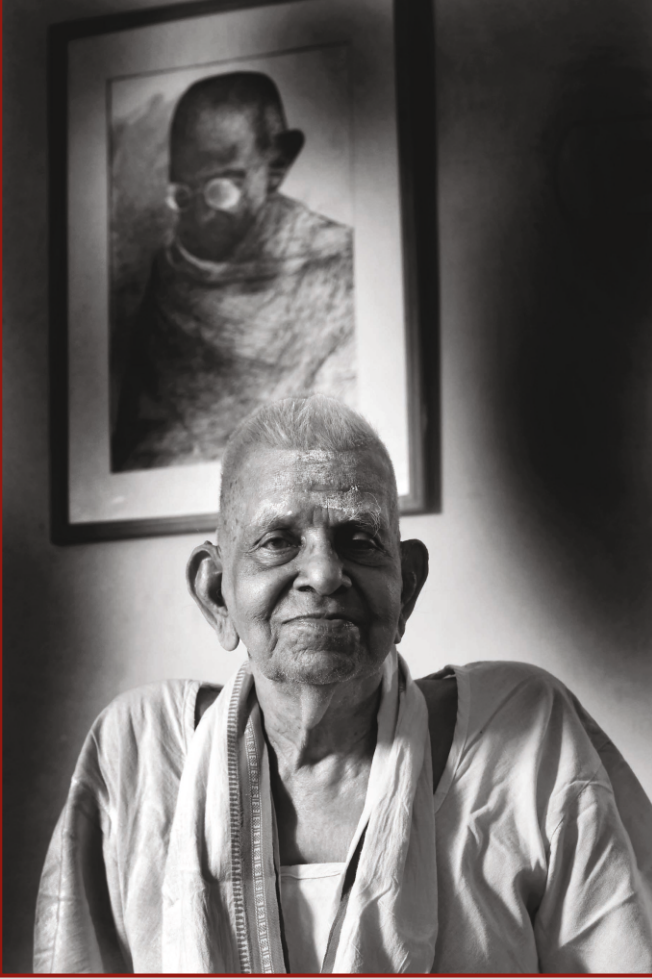

પરબ

સમાનો મન્ત્ર: । (ઋગ્વેદ)
સમાની પ્રપા । (અથર્વવેદ)

તંત્રી : યોગેશ જોષી

ડિસેમ્બર : ૨૦૨૦
વર્ષ : ૧૫, અંક : ૬

૨૦૧૯ના જ્ઞાનપીઠ એવોર્ડથી સન્માનિત મલયાળમ ભાષાના મહાકવિ

અકિક્તમ અચ્યુતન નમ્બૂતિરિ

(જ. ૧૮ માર્ચ ૧૯૨૬, કુમરનલ્લુર, જિ. પાલક્કાડ, કેરળ

- અ. ૧૫ ઓક્ટોબર ૨૦૨૦, થ્રીસુર, કેરળ)

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં મહત્વનાં પ્રકાશનો

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૧

(ઈ. ૧૧૫૦-૧૪૫૦) પ્રાચીનકાળ

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનભાઈ ત્રિવેદી
શોધિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. રમણ સોની
પાકું પૂઠું, પૃ. ૧૪+૩૧૨, કિંમત રૂ. ૨૧૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૨/ખંડ-૧

(ઈ. ૧૪૫૦-૧૬૫૦) મધ્યકાળ

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનભાઈ ત્રિવેદી
શોધિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. રમણ સોની
પાકું પૂઠું, પૃ. ૧૬+૪૮૨, કિંમત રૂ. ૨૮૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૨/ખંડ-૨

(ઈ. ૧૬૫૦-૧૮૫૦) મધ્યકાળ

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનલાલ ત્રિવેદી
શોધિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. રમણ સોની
પાકું પૂઠું, પૃ. ૧૬+૩૮૫, કિંમત રૂ. ૨૫૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૩

(દલપતરામથી કલાપી)

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનલાલ ત્રિવેદી
શોધિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. : રમણ સોની
પાકું પૂઠું : પૃ. ૧૬+૬૫૬, કિંમત રૂ. ૫૦૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૪

પ્રથમ આવૃત્તિ સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ સહાયક સંપાદક ચિમનલાલ ત્રિવેદી
શોધિત વર્ધિત આવૃત્તિ સંપાદક : રમણ સોની
પાકું પૂઠું પૃ. ૧૬ + ૬૦૦ કિંમત રૂ. ૫૫૦/-

समानो मन्त्रः (ऋग्वेद)

समानी प्रपा (अथर्ववेद)

परબ

स्थापनावर्ष : १९६०

वर्ष : १५

डिसेम्बर : 2020

अंक : ६

परामर्शनसमिति

सितांशु यशश्चन्द्र
प्रमुખ

कीर्तिदा शाह
प्रकाशनमंत्री

तंत्री
योगेश जोषी

गुजराती साहित्य परिषद

भेघाणी ज्ञानपीठ ♦ क. ला. स्वाध्यायमंदिर

गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशनविभाग), गोवर्धनभवन,
गुजराती साहित्य परिषद मार्ग, आश्रम मार्ग, नदीकिनारे, अमदावाद-३८० ००८
फोन : २६५८७८४७ • Email : gspamd123@gmail.com

પરબ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને 'પરબ'ના લવાજમ અંગે :

- ◆ 'પરબ' દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.
- ◆ 'પરબ'ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.
- ◆ 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ ₹ ૧૫૦ છે.
- ◆ વિદ્યાર્થીઓ માટે 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ ₹ ૭૫ છે. સાથે પ્રમાણપત્ર બીડવું.
- ◆ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં 'પરબ'ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
- ◆ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક ₹ ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક ₹ ૩૦૦ છે. સભ્ય થવા ઈચ્છનારે પરિષદના નિયત ફોર્મમાં અરજી કરવાની રહેશે.
- ◆ પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક ₹ ૨,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ફી ₹ ૩,૦૦૦ છે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)
- ◆ 'પરબ' લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના નામે જ મોકલવી.

લેખકોને :

- ◆ 'પરબ'માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.
- ◆ લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલસ્કેપ અથવા A4 સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઈનલેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવું તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.
- ◆ સ્વીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોંટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત ગણવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.
- ◆ પત્રવ્યવહારનું સરનામું : તંત્રી, 'પરબ', ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮

Parishad Email : gspamd123@gmail.com

E-mail : parabgsp@gmail.com vruttparabgsp2018@gmail.com

Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org ફોન અને ફેક્સ : ૨૬૫૮૭૯૪૭
www.gujaratisahityaparishad.com

પરબ

ISSN : 0250-9747

છૂટક કિં. ₹ ૨૦/-

માલિક : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વતી મુદ્રક અને પ્રકાશક : કીર્તિદા શાહ (પ્રકાશનમંત્રી), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮ * તંત્રી : યોગેશ જોષી * મુદ્રણસ્થાન : ભગવતી ઓફસેટ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬

અ નુ ક મ

પ્રમુખીય : દ્વિદલ પર્ણ, સિતાંશુ યશશ્ચન્દ્ર 6

કવિતા : આકાશ, વર્ષાદાસ 14 ભીંતો, રમણીક સોમેશ્વર 15 બે ગઝલ,
ભરત વિંજુડા 16 બે ગીત, જિગર જોષી 'પ્રેમ' 17 બક્ષિસ,
વહીદા ડ્રાઈવર 18 ક્યાં છે રુચિ, રિયાઝ દામાણી 18
રંગબેરંગી કુગ્ગાઓ, યોગેશ જોષી 19

વાર્તા : મેં તો ઘટ ઘટ દેખા સાંઈ, પ્રવીણ ગઢવી 20

આસ્વાદ : નવપરિણીત પેલાં : એકત્વથી પૂર્ણત્વ પ્રતિ, ચંદ્રકાન્ત શેઠ 31
સુભાષિત સ-રસ-વતી ધારા, વિરાટ છતાં અશક્તિ !, વિજય
પંડ્યા 37

વિશેષ : 'કદાચ, સૂરજ ઊગે...', ભરત મહેતા 40

અનુવાદ : જન-જનના રચનાકાર : અકિંતમ, આલોકરંજન, અનુ.
પીયૂષ ઠક્કર 43

વિવેચન : સર્જનાત્મક સાહિત્યમાં ભાવનની સમસ્યાઓ, ચન્દ્રકાન્ત
ટોપીવાળા 48

શ્રદ્ધાંજલિ : કલાવિદુષી કપિલા વાત્સ્યાયન, ભરત દવે 53 ફાધર
વાલેસ, પ્રફુલ્લ રાવલ 61

સાહિત્યવૃત્ત : સંકલન : પરીક્ષિત જોશી 65

પત્રસેતુ : નરોત્તમ પલાણ 66 યશવન્ત મહેતા 66 થોભાણ પરમાર
67

વાર્ષિક સૂચિ : ઊર્મિલા ઠાકર 68

આ અંકના લેખકો : 88

લેખાંક-૪

કવિતાની બધું જોતી નજરે આપણે

વીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધના પૂર્વ યુરોપના કવિ ચે'શ્વાહ મીવોશ (Czslaw Milosz. 1911, Lithuania - 2004, Poland) પોતાના એક પુસ્તકના શીર્ષક વિશે વાત કરતાં કવિતા અને સમાજ વચ્ચેના સંબંધનો મર્મ એક જ વાક્યમાં આબાદ ચીંધી આપે છે. એ કહે છે : 'I have titled this book *The Witness of Poetry* not because we witness it, but because it witnesses us.' કોઈ પણ ભાષાના સમગ્ર સાહિત્યની સાખ કોઈ એક સમયગાળાના સાહિત્યકારોના કે સમાજના હાથમાં નથી, કેમ કે, મીવોશ માને છે કે કવિ (અને સમાજ) કવિતાના કામના સાક્ષી હોય એથી વધુ તો કવિતા એમનાં કામની સાક્ષી બને છે - 'it witnesses us.' અનેક આક્રમણો અને જુલમી પર-શાસનોને સહીને પણ ટકાર અડીખમ રહેલા દેશ, પોલેન્ડ-નો કવિ અહીં જે કહે છે એનો મર્મ પહેલી નજરે કદાચ ન પકડાય તોયે નજર નોંધીને નીરખવા જેવો છે. જોઈએ. (નવયુવાન ઉમાશંકરની નજર 'ગુલે પોલાન્ડ' પર નોંધાઈ હતી, એ યાદ આવે.)

મીવોશનું વાક્ય ફરી ફરી વાંચવાલાયક છે : '... not because we witness it, but because it witnesses us.' કવિતા આપણને જુએ છે અને આપણી આંતરદહબી આલેખતી જાય છે. એક ભાષાની, એક પ્રદેશની પ્રજાના આંતરજીવનનો આલેખ એની ભાષાની કવિતાના, સાહિત્યના પટ પર અંકાયેલો હોય છે. હેમચન્દ્રથી *હિંદ સ્વરાજ* સુધીનું ગુજરાતી સાહિત્ય, નરસિંહથી નર્મદ સુધીનું, સઘન વાયને વાંચો તો હજારેક વરસના ગુજરાતી પ્રજાના જીવનનો મર્મ પામી શકો. સ્નેહાળ છતાં નિર્મમ નજરે કવિતા બધું જોતી રહે છે ને જોયેલું લખતી રહે છે. સાહિત્ય જેવું સંસ્કૃતિ (અને વિકૃતિ)નું સાક્ષી બીજું કોણ ? દરેક પ્રજાની સાખ એના સાહિત્યના હાથમાં હોય છે.

સાંપ્રત ગુજરાતી સાહિત્યકારોની (લેખકો, વાયકો, આયોજકોની) સાખ પણ દીર્ઘ અને સમૃદ્ધ ઈતિહાસ ધરાવતા ગુજરાતી સાહિત્યના હાથે છે. નિર્ભય અને નિસ્વાર્થ સાથીઓ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું પણ એવું જ સમજવું. પરિષદ પોતે બધું જુએ છે અને ઉકેલવી અઘરી એવી પોતાની એક ગુપ્ત લિપિમાં બધું નોંધતી રહે છે.

રણજિતરામ-ગોવર્ધનરામની, બળવંતરાય ઠાકોર-ગાંધીજીની, નિરંજન ભગત-

ઉમાશંકરની પરિષદ ઉપર આપણે નજર રાખવાની છે એવો ભ્રમ આપણે રાખીએ નહીં. ગુજરાતી પ્રજાની એ પરિષદ સમકાલીન સાહિત્યકારોની ગતિવિધિઓ ઉપર, પોતીકી રીતે, ચાંપતી નજર રાખે છે, એની શતાધિક વર્ષોથી ઘણું જોઈ ચૂકેલી આંખોથી એ આપણને જુએ છે. એટલે, આપણી માતૃભાષાના માતબર સાહિત્યને અને એની માતબર સાહિત્ય પરિષદને બરાબર સમજીને આપણે સહુ વિચારીએ, લખીએ, વર્તીએ, એની જવાબદારી આપણી સહિયારી છે.

ગુજરાતી સાહિત્યના અને સાહિત્ય પરિષદના ચાહક એવા આપણે સહુ, આપણા સહુની ‘કા ભાષા’ અને આપણે ‘કિમાસીત પ્રજેત કિમ્’, એ સવાલો પોતાને નિરંતર કરતા રહીએ. પરિષદના સાથે જ આજીવન સભ્ય થવું, એ જે તે વાત નથી.

*

કોઈ સર્જનશીલ સાહિત્યકાર કોઈ સક્રિય સાહિત્યિક સંસ્થાનો આજીવન સભ્ય બને, એક ઊંડા સર્જનાત્મક અર્થમાં, એ એક મોટો ‘પેરેડોક્સ’ છે. પોલેન્ડના કવિ મીવોશ, ૧૯૮૦માં એમને નોબેલ પારિતોષિક મળ્યું એના સ્વીકાર-પ્રવચનમાં કહે છે : ‘There is a paradox inherent in the poet's calling. Savagely individualistic, pursuing goals which are visible only to his few intimate friends, he grows accustomed to be branded as difficult and obscure, only to discover one day that his poems constitute a link between people and that he must assume, whether he wants it or not a symbolic role.’

કવિ મીવોશ જેની વાત અહીં કરે છે એ ‘ઈન્હેરન્ટ પેરેડોક્સ’, ‘અંતર્નિહિત આંતરવિરોધ’ને પૂરો સમજ્યા વિના સાહિત્યકાર અને સાહિત્યિક સંસ્થાઓ વચ્ચેનો સર્જકતાભર્યો, સર્જકતાપોષક સંબંધ સમજી, સ્થાપી, ટકાવી ન શકાય. અને, સાથોસાથ, સાહિત્યિક સંસ્થાઓની સ્વાયત્તાનો ઉમાશંકર, દર્શક, નારાયણ દેસાઈ, નિરંજન ભગત આદિએ દૃઢતાથી સેવેલો આગ્રહ પણ સમજણપૂર્વક ટકાવી ચરિતાર્થ કરી ન શકાય. આજથી ત્રણ વર્ષ પહેલાની પરિષદની મધ્યસ્થ સમિતિની આ ગાળાની પહેલી બેઠકમાં એના કેટલાક સભ્યોએ સ્વાયત્તા સાથે રહેવાને બદલે રાજીનામું આપી પરાયત્તાનો સાથ આપવાનું પસંદ કર્યું હતું, એ હકીકત હવે પછીના ગાળાની મધ્યસ્થ સમિતિની પહેલી બેઠક આવી રહી છે, એ અવસરે યાદ આવે છે અને યાદ દેવડાવવાનું જરૂરી બને છે. પરિષદના એ કોમળ-દૃઢ વર્તનનો મર્મ કવિ મીવોશની ઉપર નોંધેલી મીમાંસા દ્વારા કંઈક સમજી શકાય. પેલો ‘અંતર્નિહિત આંતરવિરોધ’ કેવો સર્જકતાભર્યો તણાવ પેદા કરે, એ આપણા આજના સંદર્ભે જોઈએ.

મીવોશ બે મુદ્દા રજૂ કરે છે : કવિ, સાહિત્યસર્જક, ‘સેવેજલી ઈન્ડિવિડ્યુઆલિસ્ટિક’, ‘આદિમ આવેગે વૈયક્તિકતાનો આગ્રહી’ હોય છે. એટલે શું? એટલે એ કે કવિ વિવિધ સત્તા-તંત્રોને ઈશારે, એમની મહેરબાનીથી, એમની ગુપ્ત પરવાનગી મેળવીને કે દેખીતી આજ્ઞાથી પોતાનું સર્જન કરતો નથી, કરી શકે નહીં. આવા સત્તા-તંત્રો રાજ્યસત્તાના

પ્રતિનિધિઓ જ હંમેશાં હોય એવું નથી. ધર્મસત્તા, નાણાંની વ્યવસ્થા સંભાળનારી સત્તા વગેરેનું બનેલું એક સંકુલ સત્તા-તંત્ર આધુનિક સમયમાં રસાઈ ચૂક્યું છે. એ જે હોય તે, પણ ‘આદિમ અવેગે વૈયક્તિકતાનો આગ્રહી’ એવો સાહિત્યકાર એવા તંત્રનો ‘પર-તંત્ર’ ન હોઈ શકે. સાહિત્યકાર ‘સ્વ-તંત્ર’ હોય. સ્વ-તંત્ર, ન કે અ-તંત્ર. એનો અર્થ એ કે એ જે તંત્રમાં રહેવાનું પસંદ કરે, એ તંત્ર એણે અને એના જેવા અન્ય લેખકોએ સહિયારી રીતે, કોઈની દબલગીરી કે હુકમ વગર રચ્યું હોય. ૧૯૦૫માં, જ્યારે દેશ સ્વ-તંત્ર નહોતો ત્યારે થોડાક ગુજરાતી લેખકોએ સહિયારી રીતે સ્થાપેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું તંત્ર એ લેખકોએ પોતે, પોતાની શરતે રચ્યું હતું. દેશ સ્વતંત્ર થયો એ પછી રચાયેલી સમગ્ર દેશની ‘સાહિત્ય અકાદેમી’ પણ એ જ રીતે ઘડાયેલા બંધારણ મુજબ સ્વ-તંત્ર બની અને આજ સુધી સ્વ-તંત્ર છે. ગુજરાત રાજ્ય સ્થપાયું એ પછી બનેલી આપણા રાજ્યની સાહિત્ય એકેડેમી શરૂઆતમાં એ અર્થમાં સ્વ-તંત્ર નહોતી, રાજ્યસત્તાને અધીન હતી. પણ પછી, ઉમાશંકર જોશીના સૌમ્ય-દૃઢ સૂચનથી અને ‘દર્શક’ આદિની પહેલથી એ પણ સ્વ-તંત્ર, સ્વાયત્ત બની. થોડાં વર્ષો પૂર્વે ગુજરાત શાસનનું એ ગૌરવ પોતાને હાથે જ ખંડિત થયું. એ પાછું ગૌરવવંતી બને અને એ સાહિત્ય એકેડેમી પાછી સ્વ-તંત્ર, સ્વાયત્ત બને, એ માટેનો પરિષદનો જ નહીં, ગુજરાતના અનેકાનેક વિચારવંત સાહિત્યકારોનો સક્રિય અને દૃઢ આગ્રહ છે, એના મૂળમાં છે પરિષદની તંત્ર-રચનામાં અનુચ્યૂત સ્વાયત્તતાની સહજતા, સહ-જ, એટલે કે જન્મજાત અનિવાર્યતા.

*

કવિ મીવોશે જેને ‘અ પેરેડોક્સ ઈન્હેરન્ટ ઈન ધ પોએટ્રસ કોલિન્ગ’ કહે છે એ કવિકર્મનો આંતરવિરોધ આ છે : જોકે કવિતા ‘અનન્ય પરતંત્ર’ છે, તે છતાં કવિ એ પણ જાણે છે કે ‘his poems constitute a link between people and that he must assume, whether he wants it or not a symbolic role.’ પ્રજા પોતાની સાથે સહુથી વધારે અંતરંગ ગોજિ માંડે તે પોતાની ભાષાની કવિતા દ્વારા. એટલે એ ભાષાના કવિએ પોતાની નિતાંત અંગત એવી જાતની સાથોસાથ, એ ચાહે કે ન ચાહે તોપણ, એક ‘સિમ્બોલિક રોલ’ કહેતાં પ્રતીકાત્મક ભાગ ભજવવાનો હોય છે. કવિકર્મનો આ અંશ શો છે ?

કવિ મીવોશની સર્જકતાનો પરિચય આપતાં નોબેલ પારિતોષિક સમિતિએ નોંધ્યું છે કે ‘Strong passion but also strict discipline and unerring perspicacity mark Milosz's work.’ ‘બળકટ આવેગ’ અને ‘સખત શિસ્ત’ એ બન્ને એકસાથે જેમાં હોય એવા કવિ, પોતાની દ્વિદલ સર્જકતાની ભીતરથી જ, ‘સખત શિસ્ત’ની શક્તિ વડે સમજી શકે છે કે એણે સ્વભાષાભાષી સમાજ માટે કેવો અને કયો ‘રોલ’ અદા કરવાનો છે.

આપણા આજના સંદર્ભે એમાં ઉમેરીએ કે જેમ સાહિત્યકારે તેમ સાહિત્યની બળકટ સંસ્થાઓએ (સવિશેષે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે) પણ આવું કામ કરતા રહેવાનું છે. આપણી સાહિત્યિક આબોહવાની સ્વ-તંત્રતાની જાળવણીનું, તેમજ વ્યાપક સંસ્કૃતિની

સ્વ-તંત્રતાની જાળવણી કરવાનું કામ કરતા રહેવાનું છે. ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યની શક્તિશાળી અને આત્મશિસ્તયુક્ત દરેક સંસ્થાએ. જેમ કવિકર્મ તેમ સંસ્થાકર્મ પણ સ્વશિસ્તે, નિર્ભયપણે કરવું જ રહ્યું.

*

એ કવિકર્મ અને એ સંસ્થાકર્મ ઝટ પરિણામ લાવશે, એ આશાએ એ બેમાંથી એકે કામ ન થાય. જેને કવિ-યશ-પ્રાપ્તિમાં, તેયે ઝટપટ, રસ હોય એ ભાગ્યે જ કવિતા રચી શકે. સત્તાગ્રસ્ત સંસ્થાને જેમણે ઝટપટ સ્વાયત્તતા અપાવવી હોય, એમના યત્નો પણ ભાગ્યે લાંબા ચાલે. કાવ્યપ્રાપ્તિ અને સ્વાયત્તતાપ્રાપ્તિ, બન્ને પેલા નોબેલ કમિટીએ કવિવર મીવોશમાં નિહાળેલી શક્તિ-ત્રિવેણીના તીર્થે પૂરી સાધના કર્યે નીવડે, એવી જણસો છે. એ ત્રણ શક્તિઓ તે ‘Strong passion but also strict discipline and unerring perspicacity’, પ્રબળ આવેગ, કડક શિસ્ત અને ચૂક્યા વિના મૂળ સુધી જવાની, તલાવગાહન ક્ષમતા. કવિની એ સાધનામાં, સંસ્થાની એ તપશ્ચર્યામાં આપણે પાછા ન પડીએ.

કવિવર યેટ્સના અવસાન પછી આપેલી નિવાપાંજલીમાં કવિવર ઓડેને લખેલી મારી પ્રિય પંક્તિઓ આ સ્થળે પ્રસ્તુત બને છે. એ કહે છે : ‘In the nightmare of the dark / All the dogs of Europe bark. // And the seas of pity lie / locked and frozen in each eye.’ એવા જોખમી અંધારા સમયમાં પણ, ‘Follow Poet follow right / To the bottom of the night // IN your unconstraining voice / Still persuade us to rejoice.’

*

દરબારી ઓટલે કહુંબા ઘૂંટનાર ક્રિત-દાસ વાઙ્મયકારો એક તરફ અને બીજી તરફ પરાજયમાં પણ સંઘર્ષશીલ રાજવી સાથે રહી, ‘મત ચૂકો ચૌહાણ’ એવા કવિશબ્દ (કદાચ પોતાનાયે અંતિમ શબ્દ) ઉચ્ચારનાર સંગ્રામશૂર કવિ, એ બન્ને, જેમ મધ્યકાળમાં તેમ, કમનસીબે, આજે પણ આપણી વચ્ચે હાજર છે. આજે થોડું નવતર થયું છે. એક તો એ કે અફ્રીણી ઓટલાઓની વિવિધતા વધી છે. અને બીજું એ કે દરેક દરબારમાં જે ભાટાઈ કરનારા છે તેઓ બરદાઈ હોવાનો વેશ આજે આબાદ ભજવે છે. પણ એ બે વચ્ચેનો ભેદ (અને એ દરેકનો ‘ભેદ’) મેઘાણી પ્રાંગણે, રણજિતરામની સંસ્થામાં, ગોવર્ધન ભવનમાં જો નહીં કળાય અને જળવાય, તો પછી ક્યાં કળાશે અને જળવાશે? આવી ખેવના સાથે ‘પરબ’નાં આ પાનાંઓમાંનો મારો આ અંતિમ લેખ લખ્યો છે.

સ્નેહવંદન.

*

૨. સમકાલીન ભારતીય કવિતા : આપણી વાત આપણી રીતે

લેખાંક : ૩૨

બહુભાષી કવિ : ભારતીય સાહિત્યની એક અનોખી ઓળખ

મધ્યકાલીન ગુજરાતી કવિઓ માતૃભાષાનો મહિમા કરતાં સંસ્કૃત ભાષાની સચોટ ટીકા કરી શકતા. પ્રેમાનંદની પંક્તિઓ, ‘આ પાસા વ્યાસ વાંચે સંસ્કૃત, આ પાસા મારું પ્રાકૃત’ અને અખાની પંક્તિઓ, ‘સંસ્કૃત બોલ્યાથી શું થયું ? પ્રાકૃતથી શું નાશી ગયું ?’ યાદ આવે અને ‘ગૂજરાતી ભાષા’ આત્મવિશ્વાસનું આકર્ષક સ્મિત કરતી નજરે ચઢે. એ સ્મિતનું અલબત્ત સ્વાગત.

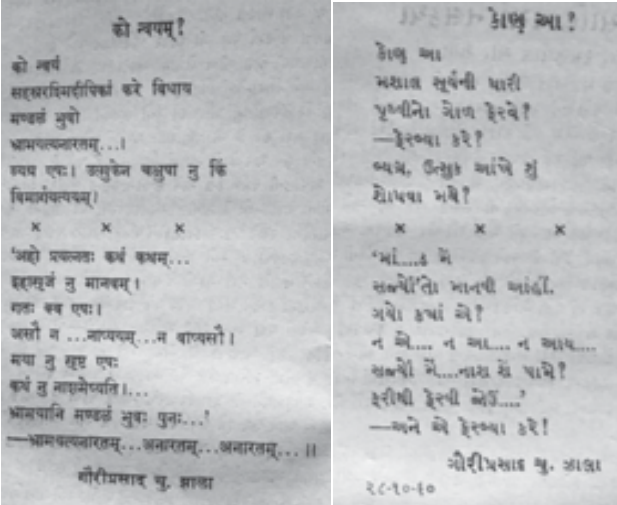
પણ એ જ સૈકાઓમાં ગુજરાતના કવિઓની એક દ્વિભાષી, બહે બહુભાષી પરંપરા પણ હતી. અખો સ્વયં વ્રજભાષામાં, અન્ય અનેક ગુજરાતી કવિઓ માફક, રચનાઓ કરતો. એવું દ્વિભાષીપણું તો ભારતવ્યાપક હતું. પોતાની માતૃભાષામાં ઉત્તમ રચના કરનાર અનેક પ્રાદેશિક ભાષાઓના ભારતીય કવિઓ વ્રજભાષામાં પણ રચના કરતા. ઉર્દૂ અને ફારસીના યુગ્મવાળી દ્વિભાષિતા પણ ગાલિબ અને અન્ય કવિઓમાં કેળવાઈ હતી. એવી જ દ્વિભાષિતા સંસ્કૃત વિશે પણ મધ્યકાળના ભારતીય કવિઓમાં હતી. ગુર્જરદેશમાં પ્રાદેશિક બોલીમાં પ્રથમ વાર કાવ્યરચના કરનારા, ઈસવી બારમી સદીના વજ્રસેન અને શાલિભદ્રસૂરિ જેવા કવિઓ તો સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ભાષાઓના ભારે અભ્યાસી હતા, એ ભાષાઓમાં પદ્ય રચના કરતા અને એ રચનાઓ ગુરુજનો દ્વારા સ્વીકારાયા પછી, ગુરુઆજ્ઞા મેળવી, પ્રાદેશિક બોલી (જે બાદમાં ‘ગૂજરાતી ભાષા’ અને ‘ગુજરાતી ભાષા’ કહેવાઈ એ)-માં કાવ્યરચના કરતા, એ વાત હવે તો સારી કોલેજોના વિદ્યાર્થીઓ પણ જાણે.

પંદરમી સદીના કવિ માણિક્યચન્દ્રસૂરિની ગુજરાતી ભાષાની રચના, ‘પૃથ્વીચન્દ્રચરિત્ર’ તો અપરનામે ‘વાગ્વિલાસ’ તરીકે પણ જાણીતી છે અને સાચે જ ગુજરાતી ભાષાના અનેક વિલાસો એમાં વાંચવા-સાંભળવા મળે છે, એ માણિક્યચન્દ્ર-સૂરિ સંસ્કૃત ભાષાના કેવા પ્રકાંડ પંડિત અને વિખ્યાત કવિ હતા એ તો એમની રચનાઓ, ‘શ્રીધરચરિત્ર’ (૧૪૦૭) અને ‘ચતુઃપર્વી ચંપુ’ (૧૪૨૮) આદિમાં જોઈ શકાય. મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યકારોની આવી દ્વિભાષિતાની વિગતે વાત પ્રો. શેલન પોલોક-સંપાદિત ગ્રંથ, *Literary Cultures in History : Reconstructions from South Asia* (2003)માં પ્રકાશિત, ‘From Hemchandra to Hind Svaraj: Region and Power in Gujarati Literary Culture’, એ મારા વિસ્તૃત લેખમાં ઉપલબ્ધ છે. અહીં તો, પ્રિય વાચક, એટલું જ નોંધીએ કે છેલ્લાં દોઢસો-પોણાબસો વરસોમાં વિવિધ ભારતીય ભાષામાં લખાતું ભારતીય સાહિત્ય જેટલું દરેક પ્રદેશમાં એક-ભાષા-સીમિત બની ગયું છે, એવું પ્રાચીન ભારતમાં (સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, પાલિ, અર્ધમાગધી સહિતની

પ્રાકૃતો, પૈશાચી, અપભ્રંશ આદિમાં વ્યાપ્ત હોવાથી) અને મધ્યકાલીન ભારતમાં (વ્રજભાષા, સંસ્કૃત, અપભ્રંશ, ફારસી આદિમાં વ્યાપ્ત હોવાને કારણે) એક-ભાષા-સીમિત નહોતું. અર્વાચીન ભારતીય સાહિત્યમાં પણ પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં લખનારા મહત્વના લેખકો અંગ્રેજીમાં પણ લખતા, તેમજ ફ્રેન્ચ અને પોર્તુગીઝ ભાષાઓમાં પણ લખતા, પણ એ તો સંસ્થાનવાદી સત્તાઓનો પ્રભાવ. અરુણ કોલાટકર, જયંત મહાપાત્ર જેવા મરાઠી અને ઉડિયા ભાષાના ઉત્તમ કવિઓ અંગ્રેજીમાં પણ કાવ્યરચના કરતા, એમાં ઉત્તર-સંસ્થાનવાદની ઝાંખી થાય છે કે સંસ્થાનોત્તરતાની, એની ચર્ચા અન્યત્ર કરીશું.

આજે જે કાવ્ય વાંચીશું, પ્રિય વાચક, એ આજના ભારતીય સાહિત્યમાં ગુજરાતી સાહિત્યે પોતાની દ્વિભાષિતાની શક્તિથી કરેલા અલગ પ્રકારના પ્રદાનની ઝલક આપશે. કાવ્ય છે પ્રો. ગૌરીપ્રસાદ ઝાલાનું, સંસ્કૃત તેમજ ગુજરાતીમાં. એક જ કવિએ એ કાવ્ય બે ભાષાઓમાં લખ્યું છે. વિશેષ મુદ્દો એ છે કે એ રચનાઓમાં આધુનિકતાનું જે તેજ વરતાય છે, એ સંસ્કૃત કવિતાનેયે એક ડગલું આગળ લઈ જાય છે. ગુજરાતના આજના સુકવિ હર્ષદેવ માધવની સંસ્કૃત કાવ્યરચનાઓ આજે ભારતવ્યાપક પ્રશંસા મેળવી ચૂકી છે, અને એમાં જે આધુનિકતાનો સંસ્પર્શ છે, એ પણ ન વીસરાય.

ગૌરીપ્રસાદ ઝાલા (મુંબઈની સેન્ટ ઝેવિયર્સ કોલેજના સંસ્કૃતના ઉત્તમ પ્રોફેસર, મોટા ગજાના સંશોધક, ભારતખ્યાત વિદ્વાન, અને અમારા સહુ વિદ્યાર્થીઓના મહામહિમાવંતા ઝાલાસાહેબ)-ની કાવ્યરચના, બન્ને ભાષાઓમાં, જોઈએ.

- સૌપ્રથમ તો આજે દુર્લભ એવી આ બે રચનાઓ મને મેળવી આપનાર બે મિત્રોનો આભાર માનું : ફાર્બસ ગુજરાતી સભાના ગ્રંથાલયમાં (કોરોનાગ્રસ્ત મુંબઈમાં લાંબું અંતર કાપીને) જઈ, સેન્ટ ઝેવિયર્સ કોલેજના 'રશ્મિ' નામના સામયિકના અંકો

ઈંફોળી, કાવ્યો શોધી મને મોકલી આપનાર મારા સાથી, સંસ્થાના ગ્રંથપાલ-કાર્યાલય-મંત્રી શ્રી રાજેશ દોશીનો ઉખ્ખાભર્યો આભાર. પણ એના મૂળમાં, અમને એ સામયિક સુધી પહોંચાડનાર તો સેન્ટ ઝેવિયર્સ કોલેજ, મુંબઈના મારા અગ્રગામી, તેજસ્વી અને સ્નેહાળ સહાધ્યાયી, ઓગણીસમી સદીના ગુજરાતી સાહિત્યના અગ્રણી નિષ્ણાત પ્રો. દીપકભાઈ મહેતાનો સાદર અને સસ્નેહ આભાર.

*

અભાવનું કાવ્ય છે, ‘નિહિલ’નું. આધુનિક સંચેતનાનું.

(પંડિતવેડાથી ભરેલી સંસ્કૃત ભાષામાં અનેક રેઢિયાળ ‘મહાકાવ્યો’ લખતા આધુનિક સમયમાં જીવતા કવિબંધુઓનાં લખાણોથી આ કાવ્ય શીર્ષકથી જ જુદું પડે છે.)

‘કો નુ અયં?’ ‘કોણ આ?’, કવિ શીર્ષકમાં જ પૂછે છે. એ જુઓ તો છે ઈશ્વરને. આમ જુઓ તો તો કવિને પ્રભુ-સાક્ષાત્કાર થઈ ગયો છે ! હાજરાહજૂર છે એમને તો ભગવાન. તેયે જેવોતેવો નહીં, હાથમાં સૂરજની ઝળહળતી મશાલ લઈને આવેલો. ગુજરાતીમાં લખ્યું છે, ‘સૂર્યની મશાલ’. હવે સંસ્કૃત જુઓ : ‘સહસ્રરશ્મિદીપિકાં કરે વિધાય’ ! - છે ને ભવ્ય ! શું કરે છે એ ? ‘પૃથ્વીનો ગોળો ફેરવે / ફેરવ્યા કરે.’ સંસ્કૃત જુઓ : ‘મંડલં ભુવૌ ભમત્યનારતમ્’ ! એક હાથમાં (દક્ષિણ કરે?) સૂરજની મશાલ ઝાલી છે, બીજા હાથમાં (વામ કરે?) પૃથ્વીનો ગોળો પકડ્યો છે. એને ગોળ ગોળ ઘુમાવતો રહે છે, સ્પષ્ટા પરમેશ્વર ! રનેસાંના કોઈ માઈકલ એન્જેલો કે દ વિન્સીનું જાજરમાન ભિત્તિચિત્ર, જાણે કે ! પણ સંસ્કૃત પદાવલી સાંભળો : ‘મંડલં ભુવૌ ભમત્યનારતમ્’ ! ભારેખમ ‘ભ’, ગુંજરતા અનુસ્વારો, ‘ત્ય’નો થડકો, અને પંચકલ સંધિનાં વેગીલાં આવર્તનો ! ‘નિશીથ હે નર્તક રુદ્ર રમ્ય’માં ગુજરાતી વાણી જે પ્રભાવ પાથરે છે એવો પ્રભાવ અહીં એક ગુજરાતી કવિ સંસ્કૃતમાં પ્રગટાવે છે ને ?

અને છતાં, સંસ્કૃત ભાષા છે, દેવભાષા છે, સાક્ષાત્કારનું જ તેજ, ગતિ અને ભવ્યતાભર્યું કલ્પન છે, છતાં આ આધુનિક કવિ સ્તુતિ આરંભતા નથી, ‘નિહિલ’-સભાનતાથી જાણે પૂછે છે : ‘કો ન્વયમ્?’ ‘કોણ આ?’

કેમ એવું પૂછે છે, કવિ ? કેમ કે છે તો ઈશ્વર પણ ‘વ્યગ્ર એષ’ એ – વ્યગ્ર છે. કેમ ? કશુંક ખોવાઈ ગયું છે. કશાકનો અભાવ છે. ‘ઉત્સુકેન ચક્ષુષા નુ / કિં વિમાર્ગયત્યયમ્?’ ‘વ્યગ્ર, ઉત્સુક આંખે શું શોધવા મથે ?’

રચનાનો પૂર્વાર્ધ અહીં સમાપ્ત થાય છે. બસ, એક કલ્પન. કેવળ કલ્પન. એઝરા પાઉંડને મન વસી જાય એવું, ઈશ્વરની વ્યગ્ર, ઉત્સુક આંખોનું અને એના સ્નાયુબદ્ધ દેહની બે પ્રયંડ ભુજાઓનું કલ્પન. દક્ષિણ કરે સહસ્રરશ્મિ સૂર્યની મશાલ પકડી છે, વામ કરે પૃથ્વીનો ગોળો ઘુમાવ્યા કરે છે. શોધ્યા કરે છે કશુંક. તાક્યા કરે છે એક અભાવને. કોઈ પરંપરાબદ્ધ કવિ એ સાક્ષાત્કારી ક્ષણે સ્તુતિ લલકારવા લાગે !

પણ આ અનોખો ગુજરાતી કવિ તો સવાલ કરે છે : ‘કોણ આ?’ બલ્કે, ‘ખરેખર કોણ છે આ?’ ‘કો નુ અયમ્?’

અને કાવ્યનો ઉત્તરાર્ધ શરૂ થાય છે : વ્યગ્ર ઈશ્વરની સ્વગતોક્તિ છે. લાભશંકર

ઠાકરની કવિતામાં આવે એવો અર્થનાં વલયોનું આવર્તન કરતો જાણે બબડાટ છે, સ્વયં ઈશ્વરનો પ્રલાપ, જાણે ! ઈન્ટર્નલ મોનોલોગ ઓફ ગોડ ! ‘માં...ડ મેં / સર્જ્યો’તો માનવી આંહી / ગયો ક્યાં એ ?’ // ‘અહો પ્રયત્નતઃ કથં કથમ્ / ઈહાચ્છુજં તુ માનવમ્ / ગતઃ ક્વ એષઃ?’ - પ્રિય વાયક, ઈશ્વરનો આ ઈન્ટર્નલ મોનોલોગ જેવો ગુજરાતીમાં જામે છે, એવો તો દેવભાષામાંયે નથી જામતો, કેમ ? યુ એટ્રી વિથ મી, ઓલ્ડ ફેન્ડ ?! - બને કે ઈશ્વરની માતૃભાષા ગુજરાતી હોય ?! કેમ કે જુઓ એના નિરાશાના ઉદ્દગારો : ‘ન એ... ન આ... ન આય...’! એક પછી એક ચીજોને એ જોતો જાય છે કે કદાચ એ ચીજ માનવ હોય, જેને બહુ મહેનતે એણે ઘડ્યો હતો, એક વાર...! હવે એ જ ઉદ્દગારો સંસ્કૃતમાં સાંભળો: ‘અસૌ ન... આપ્યમ્... ન વાપ્યસૌ.’ - ચાલે, જોકે; પણ જામે નહીં ! ગુજરાતીમાં પેલાની વધતી જતી નિરાશા વધારે સુરેખ અનુભવી શકાય. પણ ઈશ્વર છે, જે તે નથી. હઠીલો છે. કહે છે : ‘સર્જ્યો મેં... નાશ શં પામે ? ફરીથી ફેરવી જોઉં....’

હવે આ આધુનિક, દ્વિભાષી, ગુજરાતી કવિની કસોટીની આ કાવ્યની અંતિમ પંક્તિઓ આવે છે. કવિ એમાં ભગતાણું કરી બેસે છે ? (ઉમાશંકર, દર્શક, ગાંધીજી, બધા ખુશ થઈ જાય ! પ્રભુ પણ પ્રસન્ન થઈ જાય, જો આ કવિ કાવ્યાંતે આસ્તિક થઈ જાય, ભગવાનને છેવટ ભારતમાં ભગવાન જડી ગ્યો, એવી પંક્તિ લખી નાખે તો ! એ કવિ એવી ભૂલ નતી કરતા, સંસ્કૃતમાં લખતા હોવા છતાં ! આધુનિક કવિ છે; એમના ગ્રાંટરોડ સ્ટેશન પાસેના સ્વચ્છ, એકાંત ઘરમાં સુરેશ જોષી સાથે ચર્ચાઓ કરતા, મહામહિમ આચાર્ય રામપ્રસાદ બક્ષી જેમ જાલાસાહેબ પણ નવી ગુજરાતી કવિતાને હેતની નજરે જોતા, એકલતા એટલે શું એ તો જાલાસાહેબ ભરજુવાનીથી ઘરભંગ થયાથી અંતરંગપણે સુસંયતપણે જાણતા-અનુભવતા.

કાવ્યની છેલ્લી બે પંક્તિઓ જેવી ગુજરાતીમાં તેવી સંસ્કૃતમાં (દરેકમાં પોતીકી રીતે) શોભે છે :

‘ભ્રામયાન્નિ મંડલં ભુવઃ પુનઃ...! / ભ્રામયત્યનારતમ્... અનારતમ્... અનારતમ્.’

— ‘અને એ ફેરવ્યા કરે !

આ કાવ્ય એ કવિએ 28-10-[19]60, એ દિવસે રચ્યું, એવી તારીખનોંધ ‘રશ્મિ’ સામયિકમાં છે.

તો, એ દિવસે ઈશ્વર માણસને ગોતવા માટે પૃથ્વીનો ગોળો ઘુમાવતો હતો, કેમ કવિ ? સાહેબ, તમે આજ નથી પણ, કવિ, આજેયે એ ગોળો સૂરજના તડકમાં હજીયે એમ જ ગોળ ગોળ ઘૂમ્યા કરે છે. કઈ રીતે ? શા વાસ્તે ? પેલો દેખાયો, પેલાને ? ન જાને...

સમા, વડોદરા

૨૬ નવેમ્બર, ૨૦૨૦

આકાશ | વર્ષા દાસ

મને એમ કે હું શાંત સ્થિર પ્રલોભક ભૂરું આકાશ છું
અને મારી પારદર્શક હળવી કાયાથી હું ખુશ છું.
પણ રાત પડતાં હું અંધારિયું અપારદર્શક ને ભારે થઈ જાઉં છું
ને તેમાં ચાંદો ને તારા ઝગમગવા માંડે છે.

પો ફાટતાં હું કેસરવરણું થઈ જાઉં છું
ને ધીખતા બપોરે ઝળહળતું પીળું.
શું મારાં વસ્ત્રો હું જલ્દી જલ્દી બદલી શકું છું ?
કે પછી નિર્વસ્ત્ર છું એટલે એકેય રંગ ટકતો નથી ?

ધૂળની રજકણો ને સૂર્ય મને રંજિત કરે છે
ઈંદ્રધનુષથી મને શણગારે છે,
ને તે અલોપ થતાં સુધી સૌ મને વખાણે છે.
કેવું ક્ષણભંગુર છે મારું અસ્તિત્વ !

સાયું કહું તો હું શાશ્વત અફાટ અંતરિક્ષ છું
કેટલાંય મને આરપાર વીંધીને ચાલ્યાં જાય છે
પછી તે પંખી હોય કે પવન,
વિમાન, રોકેટ કે હોય ખરતો તારો...
કોઈ પણ...
કારણ કે હું સહુને આલિંગનું આકાશ છું.

ભીંતો | રમણીક સોમેશ્વર

ભીંતો વિશે
 કોઈ લખી લખીને
 શું લખે!
 પણ મારા સાહેબ,
 કેમ ભૂલી જાવ છો તમે
 કે
 ભીંતોના હોવા
 અને ન હોવા વચ્ચે તો
 સમાયેલી છે
 આપણી આખી હયાતી
 ભીંતો હોય
 ત્યારે તમે
 લખી શકો છો ભીંતો પર
 મનમાં આવે તે બધું જ
 ભીંતો પર હાથ પછાડી
 તમે
 સાંભળીય શકો છો
 સંગીતના સ્વરો
 કે
 જન્મી જવા
 પ્રેરણા આપી શકો છો
 તમારી અંદર બેઠેલા
 કોઈ
 મહાન ચિત્રકારને
 એમ કરીને તમે
 ઠારી શકો છો
 તમારી અંદરના
 જ્વાળામુખીઓને
 કે
 ઉછાળી શકો છો
 ડુબાડે નહીં એવા

સમુદ્રને
 મોટેમોટેથી બોલીને
 (ક્યારેક બરાડીને)
 તમે આશ્વાસન લઈ શકો છો
 કે છેવટે
 ભીંતો તો સાંભળે છે !
 પણ સાહેબ,
 એટલું યાદ રાખજો કે
 ભીંતોને કાન હોય છે
 પણ
 એ આમળી શકાતા નથી
 હોય છે જ્યારે ભીંતો
 ત્યારે કેટકેટલું હોય છે
 આપણી સાથે
 માથે છત
 ખૂણા-ખાંચા
 થોડી તિરાડો...
 બારીઓની વાત છોડો
 બારીઓ બંધ હોય
 અથવા તો
 હોય જ નહીં
 ત્યારે તો બને છે
 આ ભીંતો
 અને
 ભીંતો હોય નહીં ત્યારે...?
 શ... શ... શ...
 ચૂ... પ!
 કાન સરવા કરીને
 ઊભી છે
 આ ભીંતો...

બે ગઝલ | ભરત વિંઝુડા

૧. તપાસ કરો

દરેક વાતને ખોલો અને તપાસ કરો,
દુઃખોના મૂળને શોધો અને તપાસ કરો !
પડ્યા દટાઈને જમીનમાં જ ઈતિહાસો,
કશું ન સાંભળો ખોદો અને તપાસ કરો !
કરાવ્યો કોણે અહીંયાં અસત્યનો મહિમા,
તમે સમૂહને રોકો અને તપાસ કરો !
તમે છો એક અને તમને એવું કહેશે કે
દશે દિશાઓમાં દોડો અને તપાસ કરો !
અહીં નથી તે બધું એ તરફ છે શા માટે,
બધી દીવાલને તોડો અને તપાસ કરો !
તમારી વસ્તુઓ મૂકીને સામા પલ્લામાં,
આ તોલમાપને તોલો અને તપાસ કરો !
કદાચ તળમાં પડી હોય છે અશુદ્ધિઓ,
આ જળ જરાક ડહોળો અને તપાસ કરો !

૨. દેહનો સોદો

દેહનો સોદો કરી નાખે છે,
જીવને નોખો કરી નાખે છે !
અન્યની વાત વધારે ત્યારે,
એ મને ઓછો કરી નાખે છે !
સાવ સીધી ને સરળ વાતોમાં
આવીને ગોટો કરી નાખે છે !
હોય છે ઘરમાં અને ઘરને એ,
ગામનો ચોરો કરી નાખે છે !
કંઈ ચતુરાઈ કરીને ચહેરો,
કેટલો ભોળો કરી નાખે છે !
સાવ સામે જે ઊભો છે એને,
ભીંત પર ફોટો કરી નાખે છે !

બે ગીત | જિગર જોષી 'પ્રેમ'

૧. અલબેલા પંખી

જાળી ઝાંખરાં ડાળાં

જે મળશે એમાં રે રાજી અમે અસલ અલબેલા પંખી બાંધી લઈશું માળા

આંખોને તો વ્યાપ ગગનનો ગળથૂથીમાં પાયો

ઊડવું તો એવી રીતે કે જડે નહીં પડછાયો

ક્યાં ક્યાં વેર્યાં ટહુકાઓ જી ક્યાં ફેલાવી પાંખો એના શું કરવા સરવાળા

થાક બાક તો ઉપરછલ્લું ચીતરેલું એક ઢેકું

ક્યાંય કદી જોયું છે થાકીને કોઈ પંખી બેઠું

રાજીપાની પાંખો પહેરી અમે વિહારીએ ડુંગર-કોતર-ઝરણાં-નદિયું-નાળાં.

૨. એવી એક ડાળખી

એવી એક ડાળખીની વાત

એક છેડો ધરતીના મૂળ સુધી લંબાતો; બીજો નક્ષત્રે સાક્ષાત્

ડાળખીનાં પાન ઝૂલે જાણે કોઈ હિંડોળો આકૂડો આકૂડો ઝૂલે

વાયુ ને વીજળી તો પાંદડાંની રેખાઓ; નિત નવા ભેદભરમ ખૂલે

એવી એક ડાળખીએ બેઠું એક પંખી ને પીંછાંમાં દરિયાઓ સાત.

થડ તો કેમે'ય કરી પૂરું પમાય નહીં — જાણે વણઉકેલ્યો કોયડો

વહેતા રે જળની કાંઈ માયાની ભીંત્યુથી બાંધેલો અભાસી ઓરડો

ડાળખીએ પાંદડાંઓ વેર્યાં તેં એમાંથી ઊગ્યા છે દિવસો ને રાત.

બક્ષિસ | વહીદા ડ્રાઈવર

હે મને ગાઠ નિદ્રા બક્ષનારા!
મારા સ્વજનો, મિત્રો,
લાગતાંવળગતાંઓ
ઊંઘ મને તાજગી આપે છે
ઊંઘ મને નવનિર્મિત કરે છે
હું પૂરા જોમથી ફરીથી મથું છું

કંઈક નવીન કરવા
બધી ઊંઘ સરાખી નથી હોતી
ક્યારેક સુગર મિશ્રિત પેશાબ
બે વાગે ખલેલ પાડે છે
તો વળી ક્યારેક
સપનામાં પેઢાની ધાર પર ચાલતાં
લથોડિયાં ખાઈને પડું છું

ત્યારે
જમીનના અળસિયા મારા પર ચઢે
હું કાદવમાંથી ઊભી થવા મથું

સપનામાં વળી
તાર પર લટકતી હોઉં છું
મને ઊંચાઈનો ખૂબ ડર છે
હું નીચે જોતી નથી
નીચે કબ્રસ્તાન છે
નિરવ શાંતિ

ખુલ્લી કબરમાં મડદું ઊંઘી ગયું છે
હું હવામાં અધ્ધર ઊડું છું
બૂમબરાડા કરવા છે મારે
કિંતુ અવાજ અદૃશ્ય
કોઈની શિખામણ યાદ આવે
રાત્રે ઘુવડ અવાજ સાંભળી લે...

....

હું ફસડાઈ પડું છું
ગાઠ ઊંઘમાં
પલંગ પર...

ક્યાં છે રુચિ | રિયાઝ દામાણી

પાણી આપી જાતિ પૂછી.
વાત મને આ કાયમ ખૂંચી.

દસે દિશાએ દરવાજા છે.
ખોલો તારું લ્યો દઉં ફૂંચી.

અંદર જગ્યા આપે સૌને,
એ મેડી છે સૌથી ઊંચી.

કામ કર્યું સહુએ જોવાનું,
કોણે, કોની આંખો લૂછી ?

કણ કણમાં વસવાટ કરે છે,
એની કરવી શી જાસૂસી !

ટોળામાં જીવે છે લોકો,
અમને એમાં ક્યાં છે રુચિ ?

રંગબેરંગી કુગ્ગાઓ | યોગેશ જોષી

નાનકડા પૌત્રનો જન્મદિન;
નબળાં ફેફસાં થકી
દમિયલ ફૂંકો મારું છું
ને કુગ્ગામાં ભરું છું—

વૃદ્ધ હવા
અને
લાકડીના ટેકે
ડગુમગુ ચાલતો
મારો સમય...

રંગબેરંગી
અનેક કુગ્ગાઓ કુલાવ્યા;
કેટલાક કુગ્ગા
એની મેળે
જવા લાગ્યા ઉપર !
કેટલાક
અધ્ધર ઉછાળવા છતાં
આવવા લાગ્યાં
ની
ચે...

તો કેટલાક
રહ્યા ત્યાં ને ત્યાં
સ્થિર !

પછી એ બધા
રંગબેરંગી કુગ્ગાઓથી
શણગાર્યો ડ્રૉઈંગરૂમ.

પૌત્રના
નાનકડા દોસ્તો આવી ગયા;
ફૂંક મારીને
પૌત્રે
પેટાવ્યો જન્મદિન,
ગાયું સહુએ—
'હંપી બર્થ ડે ટુ યુ...'

કાપી કેક;
બાધી, ખવડાવી સહુને
પછી
ટાબરિયાંએ
ફટ ફટ ફટ ફટ ફોડ્યા
બધાય કુગ્ગા
રંગબેરંગી.

કુગ્ગામાં ભરેલી
મારી દમિયલ હવા
ભળી ગઈ હવામાં;

ઘરમાં તો
ન રહ્યો એકેય કુગ્ગો
ફૂટ્યા વગરનો

પણ
હજીયે કેટલાક કુગ્ગાઓ
રહી ગયા બાકી
મારી આંખોમાં
મારા હૈયામાં...

ન વહી શકેલો
કેટલોક સમય
હજીયે
બ્લોક કરે છે
મારા હૃદયની
નળીઓને...

સતત
રાહ જોયા કરું છું—
ક્યારે
ફૂટશે
મારી ભીતરના
રંગબેરંગી કુગ્ગાઓ ?!
ક્યારે ?!

મેં તો ઘટ ઘટ દેખા સાંઈ

પ્રવીણ ગઢવી

‘ક્યાં ગયો બાપુ ?’ અમરાજી ગાયકવાડે ખડકીમાં પ્રવેશતાં જ પૂછ્યું.

રોજના નિયમ મુજબ ગવરીબાઈ ઓરડામાંથી તાંબાંકુંડીમાં પાણી લઈ દોડતાં બહાર આવ્યાં.

અમરાજીએ જોડા ઉતાર્યા, એવા બેસીને એમના પગ ઘોતાં કહે, ‘શી ખબર ? રાજારામ હારે આ ઘડીએ બા’ર ગયો.

‘કંસારનાં આંધણ મેલો. બાપુ માટે મેં મહારાજા ગોવિંદરાવ સરકારને બે હાથ જોડી વિનંતી કરી કે મારો મુલગો અઢારનો થયો. રખડી ખાય છે, તે કાં’ક ઠેકાણે પાડો... તો તરત કહે, અમરાજી, તમારી સેવાની કદર મને છે. જાઓ, મુલગાને પાગાની જમાદારી આપી.’

અમરાજી ગાયકવાડ સરકારના સરદાર હતા અને એમને સાવલી પાસે ગોઠડાની જાગીર હતી. સરકાર હુકમ કરે ત્યારે પચીસ ઘોડા લઈ સેનામાં જવું પડતું અને કાઠિયાવાડમાં ચોથ ઉઘરાવવા કાઠી લોક સાથે ધીંગાણાં કરવાં પડતાં.

માનાજી રાવના અવસાન પછી પેશવા સરકારે ગોવિંદરાવને મુતાલિક પદ સોંપ્યું હતું. સતારાના શાહુ મહારાજે દાભાડેના ઉપસેનાપતિ દમાજીને સમશેર બહાદુરનો ખિતાબ આપ્યો હતો. દમાજીના દત્તક પુત્ર પિલાજી રાવે પેશવાની સંમતિથી ગુજરાતમાં ગાયકવાડ સરકારનો પાયો નાંખેલો.

થોડી વારે બાપુ ફરીને પાછો આવ્યો.

‘બાપુ, કાલથી તારે પાગાની જમાદારી સંભાળવાની છે.’ ઝૂલા પર બેઠાં બેઠાં સોપારી કાતરતાં અમરાજીએ કહ્યું.

‘જી, વડીલ.’ કહી બાપુ પગે લાગ્યો. પછી આઈને પગે લાગ્યો. ગવરીબાઈએ દુખણાં લીધાં.

‘લે હાલ, જમવા બેસી જા. કંસાર તૈયાર છે.’ ગવરીબાઈએ પાટલા પાથરતાં કહ્યું.

બાપ-દીકરો સાથે જમવા બેઠા. ગવરીબાઈએ કાંસાના થાળમાં ગરમ ગરમ કંસાર પીરસ્યો, પછી વાઢીમાંથી ઘીની ધાર કરી એની મઘમઘતી સુવાસ આવી. બાપ-દીકરીએ આમટીના સબડકા સાથે કંસારના કોળિયા લીધા.

‘કાલે થોડા દિવસ માટે હું ગોઠડા જાઉં છું.’ જમીને ચળુ કરતાં અમરાજી બોલ્યા.

બીજે દિવસે બાપુ ઘોડે ચઢ્યો. ગવરીબાઈએ કુંકુ-ચાંદલો કર્યો અને અક્ષત ઉછાળ્યા. બાપુ ગયો પાગાની ચોકીએ અને અમરાજીએ પણ મોંમાં અફીણની કાંકરી મૂકી ઘોડો મારી મૂક્યો સાવલી-ગોઠડાની દિશામાં.

બાપુને થોડા દિવસમાં સમજાઈ ગયું કે જવાબદારી કરવી કેટલી અઘરી છે ! આખો દિવસ કચ-કચ અને કજિયા ચાલ્યા કરે. ચોરોને પકડી તેમની પાસેથી લાંચ લેવાની ને સરકાર સુધી પહોંચતી કરવાની. ચાડિયા આખો દિવસ કોઈની ને કોઈની બાતમી આપ્યા કરતા. કોઈ માણસ સારાં કપડાં પહેરે તો તેય ગુનો ગણાતો અને ચાડિયા તેની છાતી પર ભારે પથ્થર મૂકી તેની પર બેસી જતા અને માણસનો દમ કાઢી દમડી પડાવી લેતા. તેમાંથી જમાદાર અને સરકારનેય ભાગ મળતો. શહેરમાં ધોળે દિવસે ચોરીઓ થતી. ચોરે ને ચૌટે ચોર-ગઠિયા બેસી રહેતા અને જતા-આવતાને લુંટી લેતા. સરકાર ચોરીમાંથી ચોથ લેતી, એટલે બાપુ જમાદાર શું કરે ? બાપુને એમાં ભાગ લેતાં જાણે રૂપિયા લોહીવાળા હોય એમ થયા કરતું. બાપુનો જીવ કૂણો હતો. એ દુભાયા કરતો પણ વડીલે માંડ ઠેકાણું પાડ્યું છે, એટલે આવી કપરી જમાદારી કર્યા સિવાય છૂટકો નહોતો. બાપુને થતું જાણે ગોવિંદરાવનારાજમાં ધોળે દિવસે અંધારું હતું.

લોકોય ઝઘડાળુ હતા. પાડોશી ઘર ચણાવાનું લે, એટલે બાજુવાળો વાંધો પાડે જ. દોરાવા જગ્યા માટેય ઝઘડો થાય. ચાડિયા પંચાતમાં પડી બેઉ પાસેથી લાંચ લે. ચણેલી દીવાલ ચાર વાર તો તોડવી પડે. બાપુને આવો કજિયાવાળો ભાગ લેતાં જીવ ચાલતો નહિ. પણ શું થાય ? જમાદારીમાં સરકાર પગાર આપતી જ નહિ. પાછો માંડ ચૌદ વર્ષનો હતો અને હજી મૂછનો દોરો ફૂટ્યો હતો ત્યારે આનંદી સાથે પરણાવી પણ દીધો હતો. આઈ ભક્તિભાવ ખૂબ કરતી પણ સોના-રૂપાના દાગીનાની લાલચી હતી અને સાચવીને કોઠીમાં સંતાડી દેતી.

બાપુ સાંજે ઘરે આવે ત્યારે એનું માથું પાકી ગયું હોય. કાળઝાળ ગરમી અને કાળો કકળાટ. આનંદી તાંબાકુંડીમાં ઠંડું પાણી ભરી રાખતી, તેનાથી ન્હાઈ, આનંદી પાસે માથામાં તેલ ઘસાવે ત્યારે એને ઠંડક થાય.

‘આઈ, મને આ જમાદારી નથી ફાવતી. જીવ કોચવાય છે.’

‘તારા વડીલને કહેજે ને બેટા !’ ગવરીબાઈએ લુચ્ચું સ્મિત કર્યું.

વડીલને કહેવાની હિંમત બાપુમાં નહોતી. જમાદારીનો કાંટાળો તાજ પહેરી રાખ્યા વગર આરો-ઓવારો નહોતો !

એક દિવસ સાંજે બાપુ થાક્યોપાક્યો આવ્યો હતો, ત્યાં રાજારામ આવ્યો.

‘બાપુ, દેશાણથી નિરાંત ભગત આવ્યા છે. આજે હરિવિરહનું ગાન ગાવાના છે, આવવું છે તારે ?’

‘રાજારામ, મને ભજન-ભગતિમાં કાંઈ સૂઝ નથી.’

‘અરે હેંડ ને, તબલા-મંજીરાં સાંભળીશું. મજા આવશે.’

વાળુ કરીને બાપુ ગયો. નિરાંત ભગત કરજણના તાબાના દેથાણ ગામના પાટીદાર હતા. પરંતુ હળ-બળદ છોડી તંબૂરાના તાને ચઢ્યા હતા. દર પૂનમે હાથમાં તુલસીક્યારો પકડી ડાકોર જતા, ઠાકોરજીનાં દર્શન કરી ગદ્ગદ થઈ જતા. એમાં એક વાર રસ્તે એક મુસલમાન ફકીર દાદુ પીર મળ્યા. તેમણે હસીને કહ્યું, ‘અલ્યા, ખુદા પથ્થરમાં નથી, ગેબમાં છે. આ તુલસીકુંડા કા ખોટા ભાર ક્યું ઉપાડતા હૈ ?’ ફકીરનાં વચન એને હૃદયસોંસરાં ઊતરી ગયાં. ત્યારથી નિરાંત ભગત નિરાકાર ઉપાસનામાં વળ્યા, વાર-તિથિમાં આત્માનું સ્વરૂપ નિહાળ્યું. સાખી, કુંડળિયા, જૂલણા, પદ, ધોળ, છપ્પા મનના ઊંડાણમાંથી ઊતરવા લાગ્યાં.

અમીચંદની હવેલીએ બાપુ અને રાજારામ પહોંચ્યા ત્યારે નિરાંત ભગત આવી ગયા હતા. હરિવિરહનો મહિમા ગાતા હતા :

‘ગુરુ ગોવિંદને ભિન્ન ના જાણું
એક જાણું મન ભાવ્યા રે...’

ધીરે ધીરે બાપુ નિરાંતની વાણીમાં તલ્લીન થવા લાગ્યો :

‘વ્યાસનો મોટો વેશ ધરી
સમજણ શી કરી ?
આશ ન પરહરી ઢોંગ ધારી
માન મોટા કરે, એટલે અનુસરે
મનમાં ફૂલ્યો રે ભૂલ મારી...’

બાપુને પહેલેથી ઢોંગી લોકો ન ગમે. નિરાંત ભગત એના મનની જ વાત કહેતા હતા જાણે ! એમ બાપુને લાગતું હતું :

‘જીવનમુક્ત તો તેને કહેવાય છે
એવા પુરુષ પરમાણું,
વાણી જુઓ તો વિકાર નહિ
જેમાં ઊઘડ્યું હીરાનું શાણું’

કેટલી સરળ બાનીમાં ઊંચી વાત! બાપુની આંખમાં આંસુ ઊભરાણાં. દૂર બેઠો બેઠો નિરાંત ભગતનો ચરણ સ્પર્શ કરી રહ્યો.

મોડી રાતે વાણીનો વિરામ થયો. બાપુને પહેલી વાર મનની શાંતિ—અંતરની શાંતિનો અનુભવ થયો.

નિરાંત ભગત જ્યારે જ્યારે વડોદરે આવે ત્યારે બાપુ અને રાજારામ જાય અને તેમની વાણી સાંભળે :

‘સાર સંસારમાં નામ નારાયણું
કાળ પુરણ કરે ભરમ ભાગે
જે મન ચિંતવે તે હરિ હા ભણે
જો જયે જીવ તો લંક ભાગે !

‘બાપુ, દીવાનજી તારી ફરિયાદ કરતા હતા કે તું જમાદારીમાં ધ્યાન આપતો નથી. નિરાંત ભગતનાં ભજનોમાં પડ્યો છે, તે જમાદારીમાં તારું ધ્યાન શાનું હોય ?’ અમરાજીએ ઝૂલા પર ઝૂલતાં ઝૂલતાં હોકો ગડગડાવતાં પૂછ્યું.

‘જમાદારીમાં મારો જીવ ચોંટતો નથી, વડીલ !’ બાપુએ કબૂલ્યું.

‘તો બાબાશાહી રૂપિયા ઘરમાં ક્યાંથી આવશે ?’ અમરાજી હસી પડ્યા, એવો મોંમાંથી ધુમાડાનો ગોટો બહાર નીકળ્યો.

‘આઈ, વડીલને કહે ને કે મને ગોઠડાની જાગીર આપે અને આ જમાદારીમાંથી છોડાવે. જમાદારીનાં ખોટાં કરતૂત મારાથી થતાં નથી.’ બાપુએ ગવરીબાઈના ખોળામાં સૂતાં સૂતાં મોં પર પાલવ ઢાંકી કહ્યું.

‘બેટા, અમારો બાઈલોકને મોંઢે બાર બાર મણનાં ખંભાતી તાળાં લાગેલાં હોય છે. અમારું કામ તો રસોડું સંભાળવાનું, મંજૂસને તાળાં મારવાનાં અને બનીઠની પૈઠણી સાડી વીંટી માલવાનું હોય.’ ગવરીબાઈ ગળગળાં થઈ ગયાં.

નિરાંત ભગત સંભળાવતા હતા :

‘મન મળવાનો આંતરો,
આડી માયા મેલી.
સઉ પાસેથી પાછું વળ્યું,
છત તો રહી છેલી !’

‘મૃત્યુ સુધી કોણ આવે છે ? મર્યા નથી કે ઘરમાંથી કાઢો... કાઢો થઈ રહે છે. નીચે સાથરો કરે છે. પરસાળમાં ઠાઠડી બાંધે છે અને ‘રામ બોલો ભાઈ રામ’ કરતાં સૌ લાકડાંભેગાં કરે છે. જે મુખ મિષ્ટાન ખાતાં તે મુખાગ્નિ ખાય છે !’ વાણી પછી નિરાંત ભગત વાતે ચઢ્યા.

‘બાપુ, તું ગોઠડાની જાગીર જાય છે કે નહિ ? જા તો ધીરા ભગતને જરૂર મળજે. એ મારા ગુરુ છે.’

‘મારે તો ઘણું જવું છે પણ વડીલ માને તો ને ? મને તો પાગાની જમાદારી વસમી થઈ પડી છે. ખોટાં કામ કરવા જીવ માનતો નથી ને ખોટાં કામ કરવાં પડે છે. ના કરું તો સરકાર નારાજ થાય છે!’ બાપુએ મનની વ્યથા નિરાંત ભગત આગળ ઠાલવી.

‘સૌ સારાં વાનાં થશે, બાપુ. મનમાં મારું નામ એટલે કે નિરાંત રાખ.’ કહી હસતા હસતા નિરાંત ભગતે ઊઠતાં ઉમેર્યું, ‘ઈમની ઘરવાળી આકરા સ્વભાવની છે. તોય ‘મળે કુભારજા જો નારી જ્ઞાની માને તેને સારી!’ એમ ધીરો ભગત એને સારી માને છે. શું કરે બિયારા ?’

અમરાજી અરકનો રૂપાનો પ્યાલો લઈ હીંચકે બેઠા ઝૂલતા હતા. અંદરના રસોડામાંથી ગોશ્ત પાકવાની સુગંધ આવી રહી હતી. ગોશ્ત બન્યું હોય ત્યારે અમરાજી અરાક પીતા.

બાપુને ન તો હોકાની ટેવ કે ન તો પીવાની ટેવ. એની લેહ તો ભક્તિમાં લાગી હતી.

‘આ તારો નિરાંત ભગત નવરો છે તે આંતરે દા’ડે વડોદરે આવે છે.’

‘પાટીદારો બોલાવે છે એટલે આવે છે અને વાણીનો લાભ આપે છે.’

‘આપણી ગોઠડા જાગીરમાં ધીરો ભગત છે, એય ગાંડો છે. કશું કમાતો-ધમાતો નથી. ગરાસની જમીનની ઊપજ પર જીવે છે. વળી ભાદરવાના ઠાકોર જીતુભાએ લગનનો લાગો કરી આપ્યો છે, તે બેઠો બેઠો રોટાલા ખાય છે અને કાંઈક કાફીયું જેવું લખી વાંસની ભૂંગળીમાં બંધ કરી મહીસાગરમાં વહાવે છે તે કાંઠે ન્હાતું-ધોતું-ઢોર ચારતું લોક તરતી ભૂંગળી ઉપાડી લે છે અને એની કાફીયું વાંચે છે-ગાય છે.’ અમરાજીને અરાક ચઢ્યો હતો. એટલે ખુશ હતા.

‘વડીલ, મારે ધીરા ભગતને મળવું છે.’ બાપુએ હિંમત કરી.

‘બાપુ, મને એમ થાય છે કે હવે ગોઠડાની જાગીર તું સંભાળ. આ જમાદારી તને ગોઠતી નથી, તો છોડી દે. હું વડોદરે રહી રાજખટપટમાં પડું, કાં મહેલ મળશે કાં કેદ!’ અમરાજી હસી પડ્યા. ગાયકવાડ સરકારમાં સરદારો માટે કેદ કે મહેલની નવાઈ નહોતી.

બાપુ તો આ સાંભળી રાજના રેડ થઈ ગયો. એને તો જાણે ગોળપાપડીનો થાળ મળ્યો. બાપુને ગોળપાપડી પ્રિય હતી.

ગોઠડા હવેલીએ પહોંચી, બાપુ સીધો ધીરા ભગતના ખોરડે ગયો. ધીરો ભગત ત્યારે પાટલી પર કિત્તાથી કાગળ પર કાફી ઉતારતા હતા.

‘ધીરાજી, હું અમરાજી ગાયકવાડનો મુલગો, બાપુ. નમસ્કાર!’

‘ઓહોહો! અમારા જાગીરદારનો દીકરો મારે આંગણે! ધન ઘડી ધન ભાગ! સાંભળો છો સવિતાબાઈ, અમરાજીના દીકરા બાપુ ગાયકવાડ આવ્યા છે. કળશ્યો પાણી લાવો.’ ધીરા ભગતે સાદ પાડ્યો.

‘હમણાં હું નવરી નથ. વલોણું કરું છું. ઊઠીને જાતે લઈ લ્યો!’ ઓરડામાંથી કર્કશ અવાજ આવ્યો.

‘હરિ હરિ...!’ બોલી ધીરો ભગત ઊઠીને અંદર ગયા અને કળશ્યો પાણી લઈ આવ્યા.

‘નિરાંત ભગતે આપને મળવા કહ્યું હતું.’ કળશ્યામાંથી ઊંચેથી પાણી પીતાં બાપુએ કહ્યું.

‘હા, એય અબેદાસ જેવા છપ્પા અને મારા જેવી કાફીયું રચે છે.’

‘અત્યારે શું લખો છો?’ બાપુએ પૂછ્યું.

‘દ્રૌપદી વચ્ચાહરણ આખ્યાન લખું છું. ભરસભામાં પાંચાલીને કૌરવોએ નાગી કરેલી.’

‘લોક કહે છે કાફી તો ધીરાની.’ બાપુએ હાથ જોડ્યા.

‘હા, સરકાર, કંઈ કેટલીય કાફીયું મહીસાગરમાં વહાવી દીધી.’

‘હા, પણ એ મહીકાંઠાના ઘેર ઘેર જીવતી છે, રમતી છે ભગત!’ કહી બાપુ ગાવા લાગ્યો,

‘તરણા ઓથે ડુંગર રે
ડુંગર કોઈ દેખે નહીં..’

ધીરા ભગત હસી પડ્યા.

‘મને ઘણી કાફીયું મ્હોંઢે છે.’ કહી બાપુએ બીજી કાફી ગાવા માંડી -

‘ખબરદાર મનસુબાજી,
ખાંડાની ધારે ચઢવું છે;
હિંમત હથિયાર બાંધી રે,
સત્યની લડાઈએ લડવું છે.’

‘ભગત, કાઠીઓ સામે લડવું સહેલું છે, પરંતુ સત્ય કાજ લડવું અઘરું છે હોં!’ બાપુએ કબૂલ્યું.

ધીરા ભગત હસતા રહ્યા. ત્યાં સવિતા બહાર આવી.

‘સવિતાબાઈ, આ બાપુ ગાયકવાડ, અમરાજીના પોતરા.’

‘તે જાગીરદાર આપણે આંગણે પધાર્યા છે તો કાફીયું સંભળાવવાના બદલે કાં’ક વધારો માગો.’ સવિતા એના સ્વભાવ મુજબ બોલી.

‘રૂપિયે આનો વધારો, બસ આઈ!’ બાપુ હસી પડ્યો.

‘ભગત, ભૂંગળીઓ તૈયાર હોય તો આલો, હું મહીસાગર બાજુ જાઉં છું.’ બાપુએ ઊઠતાં કહ્યું.

આજની ઊતરી છે, સાંભળો :

‘આત્મતત્ત્વ શોધો રે,
જ્ઞાનીજન ગોતો ઘરમાં;
બોલે તે નહિ બીજો રે,
ઓળખી લેજો અંતરમાં.’

ધીરા ભગતે કાગળની ભૂંગળી વાળીને વાંસની ભૂંગળીમાં મૂકી અને ઉપર દાટો માર્યો. પછી દીવાની જ્યોતથી લાખ ચોંટાડી અને ભૂંગળી બાપુને આપી.

વળી થોડા દિવસ પછી બાપુ ભગતના ખોરડે ગયો, ત્યારે ધીરા ભગત પાસે કોઈ બેઠું હતું અને સવિતા ગુસ્સે થઈ બોલતી હતી, ‘ભેંસ વહૂકી જવા આવી છે અને જે આવે તેને માટે દૂધનો ઉકાળો માંગો છો. કામધંધો કરવો નહિ ને ગાંઠના ગોપીચંદણ...’

‘ચિંતા ન કરો, આઈ. સાંજે દૂધાળી ભેંસ આવી જશે!’ બાપુએ હસતાં હસતાં કહ્યું.

‘આવો, આવો, જાગીરદાર સાહેબ. પણ ભગતે આ કાફીયુંથી ચોપડા ચીતર્યા ઈના કરતાં વહીવંચાના ચોપડા ચીતર્યા હોત તો, બે દોકડા મળત.’ સવિતાએ છણકો કર્યો.

‘આઈ, ભગતને કાફીયું લખવા દો. બધુંય ભુલાશે પણ એ નહિ ભુલાય. ભદરવાનો લગનનો લાગો હવેથી બમણો, બસ!’ બાપુએ સવિતાને શાંત પાડી.

‘બાપુ, આ વીરો ભગત ગોઠડા, વાંકાનેરના છે. એમણે ‘બભ્રુવાહન આખ્યાન’ રચ્યું છે, તે સંભળાવવા આવ્યો છે.’ ધીરા ભગતે વીરા ભગતનો પરિચય આપી વીરા ભગતને કહ્યું, ‘આ બાપુ ગાયકવાડ. ભક્તિભાવવાળા જાગીરદાર છે.’

વીરા ભગતને કેટલાંક કડવાં સંભળાવ્યાં. પછી બીતાં બીતાં બાપુએ કહ્યું, ‘ભગત, મને એક પદ ઊતરી આવ્યું છે તે સંભળાવું?’

‘અરે વાહ! વાહ! જરૂર!’ ભગતે પડખે પડેલા પખવાજ પર થાપ મારી.

‘વિષ્ણુ બિસ્મિલ્લામાં ભેદ નથી ભાળ્યો,
અલખ અલખ એક લહીએ રે...’

‘અહાહા! બાપુસાહેબ, રામ અને રહેમાન, અલ્લા અને ઈશ્વર બધું એક જ છે, એમ મારા ગુરુજી જીભાઈ શાસ્ત્રીજીએ સમજાવેલું. વેદાંત એમ જ કથે છે. બ્રહ્મ નિરાકાર છે અને સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે.’ ધીરો ભગત ખુશ થઈ ગયા.

‘છાપ, તિલક ને માળા રાખે, ફૂડકપટ ને અસત ઘણું ભાખે.’

‘સુણો સુણો તમે બામણ લુખા ખાખ, રવડી રવડી લુવો શું કાખ?’

‘આ લો, બાપુસાહેબ, કુલેરના લાડુ ખાઓ. આજે નાગપાંચમ છે.’ સવિતા બાપુસાહેબ પર ખુશ થઈ ગઈ હતી.

બાપુ જમીનદારીના કામકાજમાંથી નવરો પડે કે પદો ઉતારવા બેસી જાય :

‘શાંતિ પમાડે તેને સંત કહીએ રે...
એના દાસના તે દાસ થઈને રહીએ રે ભાઈ...’

*

‘હરિગુણ ગાય તેને હરિ જેવા જાણો રે...’

*

‘રામનામ લેહ લાગી રે...’

થોડા દિવસ થાય અને પદો સંભળાવવા ધીરા ભગતને ખોરડે પહોંચી જાય.

‘લ્યો આઈ, આનંદીએ ચિરોટે મોકલ્યા છે, તે ચાખો.’ બાપુએ વાંસની ટોપલી સવિતાને પકડાવી. સવિતા ચિરોટે ચાખીને તરત બોલી, ‘આ તો જાણે અમારાં કચ્છી ખાજાં!’

‘બાપુ, આ મારી કાફી ચાખો!’ ધીરા ભગતે હસીને તંબૂરો ઝાલ્યો.

‘મૂરખ કહે મેં માયા મૂકી,
ત્યાગ કર્યો સંસાર;
માયા ત્યાં સુધી કાયા રહેશે,
સંગે સરજણ હાર.
કાયા વડે ધીરા રે, માયા વસ્તુ જડે.’

‘વાહ! ધીરા ભગત! વાહ! જીવીએ ત્યાં સુધી માયા રહે છે, સાચી વાત છે.’ બાપુ આફરીન થઈ ગયો.

‘બાપુસાહેબ, તમે કંઈ લાવ્યા છો?’

‘જી, ભગત. સાંભળો :

‘ગુરુજી, તમે કો’છો રે,
બ્રહ્મ તારી પાસે વસ્યો;
મને નવ દીસે રે,
ક્યાં વસે એ તો રસ્યો.
માથું બ્રહ્મ કે બ્રહ્મમાં માથું ?
બ્રહ્મમાં આંખ કે આંખમાં બ્રહ્મ ?’

— ધીરા ભગત હસી પડ્યા અને બાપુને ધબ્બો માર્યો. ‘બ્રહ્મ પામવું, સમજવું મુશ્કેલ છે, બાપુ!’

‘નાકમાં વસિયો કે મુખમાં ?
એ વિશે મુને થાય ભ્રમ!
સંશે નિવારો રે,
ભ્રમમાંથી જાઉં ખસ્યો !’

બાપુ ગાયકવાડે પદ પૂરું કર્યું.

‘બાપુસાહેબ, મને ઘણી વાર થાય છે કે આ બ્રહ્મ એક ભ્રમ જ છે!’ ધીરા ભગતે ઊભા થતાં કહ્યું.

અમરાજીએ થોડા વર્ષ પછી બાપુને વડોદરે સરદારી કરવા બોલાવી લીધો. વડોદરાની ગાદી પર હવે આનંદરાવ આવ્યા હતા. અમરાજી જમાબંદીના સલ્લાકાર (સલાહકાર) થયા હતા. ધીરો ભગત મોક્ષ પામ્યા હતા. નિરાંત ભગતને અવસ્થા થઈ હતી એટલે વડોદરે આવવાનું ઓછું થયું હતું. હવે બાપુને સૌ ભજન-કીર્તન માટે બોલાવવા માંડ્યા હતા. ધીરા અને નિરાંત ભગતનું સ્મરણ કરી બાપુ પહેલું પદ ગુરુતર્પણનું ગાતો :

પરથમ સદ્ગુરુનો સત્સંગ સાચો,
બીજો જે કરો તે કાચો;
હરિનામ ભૂલ્યા એ જ પડ્યો ખાંચો,
માટે તમે સદ્ગુરુને નિશદિન જાચો.’

પછી એક પછી એક ભજન તંબૂર-ઝાંઝ-પખવાજના તાલે ઊપડતાં :

‘ભ્રમ જાળ ભાગો રે, તો પામો મુક્તિને.
ભ્રમ કાઢી નાંખો રે, જણાવું જુક્તિઓ.’

‘હરિને પાષાણ કહે તે જ ગાંડો
એ તો સદા છે અખંડ ને ના થાય ખાંડો.’

‘અખંડ એક આત્મા રે, બીજું બાકી સર્વે ધૂળ.’

‘માળાનો મર્મ નવ જાણો, આંખો મીચી મણકા તાણો.’

*

મોડી રાતે હવેલી આવીને બાપુ સૂઈ જતો.

એક દિવસ બાપુ કચેરીએ બેઠો હતો, ત્યાં અંત્યજ વાસમાંથી થોડા લોકો આવ્યા. ‘બાપુસાહેબ, આપની વાણી સાંભળવાનો લ્હાવો લેવો છે. અમારા મોલ્લાની બહાર ચોક જેવું છે, ત્યાં આપ પધારો એવી વિનંતી છે.’ અંત્યજો હાથ જોડી ઊભા રહ્યા. સૌએ ટૂંકી પોતડી અને ફાટેલી બંડીઓ પહેરી હતી, માથે ચીંથરા જેવી પગડીઓ બાંધેલી હતી.

‘બહાર ચોકમાં શું કામ ? આપણા મોલ્લે હું આવીશ.’ બાપુ હસી પડ્યા.

‘ના, બાપુસાહેબ! આપણા ધરમનું રસાતાળ જાય અને અમે પાપમાં પડીએ!’ અંત્યજોએ ફરી હાથ જોડી પગડી ઉતારી.

‘અરે મારા ગાંડા ભાઈઓ, ધરમનું રસાતાળ નહિ જાય, ધરમ ચોખ્ખો થશે. હું છૂતાછૂતને દોષ માનું છું. મારે મન સર્વ જીવ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે. કોઈ ઊંચ નથી, કોઈ નીચ નથી.’ બાપુએ હસીને કહ્યું.

અંત્યજો રાજી થઈને ગયા.

સાંજે અંત્યજોના મોલ્લામાં આવેલા વડના ઓટલે બાપુ સાથે રાજારામ અને નરભેરામ તબલાં, તંબૂર, મંજીરાં લઈને આવ્યા. બાપુએ તંબૂરો હાથમાં લીધો. ગુરુવંદના કરી ભજન ઉપાડ્યું :

‘ઊંબાડિયું એક હાથમાં લેઈ
ફેરવે બાળ અપાર

અગ્નિચક્ર નહિ પણ ચક્ર દેખાશે
મિથ્યા એ વિચાર
ભ્રમ છે એવો રે
ભજો નવ ભક્તિને...'

‘ભાઈ રે, હરિનામની ટેક તમે ઝાલો રે,
બીજું ભૂખ્યાંને ભોજન આલો રે...’

‘ભણી ભણીને શું ભણીએ રે,
ભાઈ, ભણવાનો કંઈ પાર નથી.
મૂળ વિદ્યાને કોઈ ના જાણે,
ઘણા ભણેલા મુવા નથી.’

મોડી રાત સુધી ભજન ચાલ્યાં. અંત્યજો ગદ્ગદ થઈ વાણી ઝીલતા રહ્યા.
છેલ્લે બાપુએ ભજન ઉપાડ્યું :

‘આરતી કીજે અંતરમાંહી,
મેં તો ઘટઘટ દેખા સાંઈ...’

‘વા! બાપુસાહેબ! વા! સાંઈસાહેબ તો ઘટઘટમાં બિરાજે. સચ વાત કીધી, સરકાર!’
સૌ અંત્યજો ઊભા થઈ તાલીઓ દેતા નાચવા લાગ્યા.

અમરાજી સાંજે રોજની જેમ રૂપાના પ્યાલામાં અરાકનો ઘૂંટ લેતા અને હુક્કાની
નેહમાંથી ફૂંક દેતા બેઠા હતા.

‘બાપુ, મેં સાંભળ્યું કે તું કાલે રાત્રે અંત્યજોના મોલ્લામાં ભજન કરવા ગયો હતો.’

‘હા, વડીલ.’ બાપુએ ડોકું હલાવ્યું.

‘આખું જગત ચાંભાડોથી અભડાય છે. પુણેમાં તો ઈમનો કોઈ પડછાયોય લેતું
નથી. ગળે કુલડી અને પૂંઠે ઝાડુ રાખવાં પડે છે ને તું એવા લોકના મોલ્લે ગયો ને ઈમનાં
પાણી પીધાં?’

‘વડીલ, બ્રહ્મવિદ્યામાં એવા કોઈ ભેદભાવ નથી. સૌ આત્મામાં પરમાત્મા વસ્યા
છે. ઈના રાજમાં કોઈ ઊંચનીચ નથી. આ તો પેશવાઓનો ઘમંડ છે.’

‘બાપુ, ઈ લોક ચામડાં ચૂંથે, ઈમને નોં અડાય, સમજ્યો?’ અમરાજી હીંચકા પર
ટટાર થયા. એમની તલવાર જેવી મૂંઠી ફરકવા માંડી.

‘આપણે ગોશ્ત ક્યાં નથી ખાતા વડીલ ? ને મચ્છીમારથી કેમ અભડાતા નથી?’
બાપુએ દલીલ કરી.

‘બાપુ, હવે તું અભડાઈ ગેલો કહેવાય. મારાથી તને આ હવેલીમાં કે જાગીરમાં
નહિ રખાય. તું બીજું ઘર શોધી લે, કાં આવા ઉધામા બંધ કર.’ અમરાજીને અરાક ચઢી

ચૂક્યો હતો. ત્યાં ગવરીબાઈ આવી ચઢ્યાં.

‘ના, ના, એવો જુલમ મત કરો.’

‘અરે, તારો વિઠોબા અભડાઈ જશે!’

‘રાખો હવે, વિઠોબાના આંગણામાં જ મહાર ચોખામેળાનાં હાડકાં દાટ્યાં નથી?’
ગવરીબાઈની જીભ ખૂલી ગઈ.

બાપુ એકદમ ઊભો થઈ ગયો, ‘વડીલ, આપની હવેલી અને જાગીર આપની પાસે રાખો. હું અંત્યજોના મોલ્લામાં ઝોંપડી બાંધીશ અને રહીશ.’

‘અમે બગડ્યા, અમે બગડ્યા લેજો, જાણી રે...’

એવી પોતાની કડી સંભળાવી બાપુ સડસડાટ ખડકી બહાર નીકળી ગયો.

ગવરીબાઈ ખડકીની બારસાખે માથું પછાડી રડવા લાગ્યાં. આનંદી પણ રડતી રડતી દોડીને આવી અને એમને બાથમાં લઈ લીધાં.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું
નવું ઈ-મેઈલ આઈડી

gspamd123@gmail.com

‘પરબ’ માટે ઈ-મેઈલ આઈડી

‘પરબ’ માટે કૃતિઓ ઈ-મેઈલ દ્વારા મોકલી શકાશે. ‘પરબ’નું ઈ-મેઈલ આઈડી :

parabgps@gmail.com

કૃતિ નીચે નામ, સરનામું લખવા વિનંતી.

નવપરિણીત પેલાં : એકત્વથી પૂર્ણત્વ પ્રતિ

ચંદ્રકાન્ત શેઠ

નવપરિણીત પેલાં

નવપરિણીત પેલાં
બે ચાલ્યાં જતાં જોડાજોડ,
ક્યારેક વળી આગળપાછળ ચાલે,
ભીતર એવાં એકમેક મહીં લીન, જાણે
ચાલ્યું જતું એક.

એમની દૃષ્ટિ પડ્યેથી તડકો ચમકી ઊઠ્યો,
આકાશ હાસભર્યું ઊંડો ઊંડો ઉઘાડ કાઢી રહ્યું.
ધરા દીસે તૃણેતૃણે પુલકિત
વૃક્ષોય તે જાણે હમણાં ઓ ડોલી ઊઠ્યાં.

આંખો એકમેકની આંજયે જતાં આંખોથી જ.
વચ્ચે વચ્ચે ઊંડો — આકાશઊંડો પ્રશ્ન ક્યારેક ટીકી રહે :
'તું તારું કોઈ સત્ય શોધે છે મારામાં ?'
'તું જ મારું સત્ય...' નમી, નીચેથી પુષ્પ ચૂંટી બોલી, 'આ પુષ્પને પૂછ.'
'શોધ એ જ સત્ય...'
વહેળો ઓળંગતી કેડી એને દૂર કશે તેડી ગઈ.

પડખેથી પતંગિયું ઉતાવળું એક ઊડી ગયું,
ચિઠ્ઠી જાણે વસંતની ફરકી ગઈ—
આ રીતે ચાલ્યા ન જવાય ગુમસૂમ, જરી આમતેમ
દૃષ્ટિ તો કરી જો. શોધે છે તું...? શું...?
જોને તેં જરીકમાં વિશ્વ બધું ગૂંઘાળાવ્યું.
શું કરીશ ? — આ મૌનનો ડૂમો... ભલે છૂટે
કાન પર ડૂમઝૂમવા દેને જરી એને.
આંખોની પાંપણોને સ્પર્શી છો જતી ધસી પર્વ આકૃતિઓ.
ફોરમોની વીણા બજી રહી છે લોહીવહેણમાં ભળવાને.
કિરણોનો સ્વાદ રોમ રોમ ભલે લઈ લે જરી,
લહરીની લટને પંપાળી લે.
ઈન્દ્રિયોથી પી લે વિશ્વ.

ભરી લે ભીતર તારી વિશ્વ બધું.
દ્રુતગતિ પાછો ફરી ખોખોએક ફૂલ ધરી, બોલ્યો :
'ક્યાં શોધું ? તું જ...?'

નીચે વહેળાના બહોળા ધરામાં
ભેખડની છાયામાં તરતા સરતા સહેલતા હંસયુગલને
શુંય સૂઝ્યું, ખીણને ચમકાવી દેતા ફફડાટથી ઊંચે ઊડ્યું,
ફેલાતી-વીઝાતી સફેદ પાંખોથી અવકાશ ભરાઈ ઊઠ્યો,
તડકાની વેલ પર ઊઘડતા ધવલ ધવલ ફૂલના ગુચ્છ.

એક શુભ પ્રતીતિથી પ્રણયીઓનાં નેત્ર વિશ્વસ્ત
વિસ્ફારિત. — જાણે સ્વયં સર્વત્ર વ્યાપી રહ્યાં. વચ્ચે ત્યાં
મૂંગા મૂંગા પ્રશ્ન ફોર્યા કરે : 'આ સૌ અનેક
તે જ તું એક ?' 'શું આપણે એક તે જ આ...?'

વિશ્રાન્તિની ક્ષણે ક્યારેક જાણે થતું —
અંદરથી કોઈકે કમાડ ઠોક્યાં.
બહાર જ જાણે ન હોય સર્વસ્વ.
આંખો હવે જોયા કરે આમતેમ ઊલટથી
સર્જનના પ્રથમ પરોઢે જેવી પ્રભુની ઠરી.
કાન હવે એકધ્યાન સુણી રહે
મૌનનો ગંભીર શ્વાસોચ્છવાસ.
હાથ સ્પર્શે બારણાને, ખુરશીને, છોડને, હવાને
જાણે કોઈ માનવીને — માર્દવથી, આર્જવથી.

વિશ્વ આખું રસી દીધું; એકરસ લોહી સાથે —
મજજા સાથે કરી દીધું.

દ્વેત ક્ષણાંશ તો શમી જતું :
પંચમહાભૂત પંચમહાભૂતને મળે,
પ્રાણો પ્રાણોમાં ઢોળાય,
મન મનમાં સમરસ છલકાય,
પરસ્પરાનુભવ અને નિજાનુભવ,
આનંદ — પ્રતિબિંબતો આનંદ.
અરેરે! તોયે બટકણું છટકણું અદ્વેત એ.
બાથમાં તોય અલગ, સાથમાં તોય દૂર, ક્યારે ક્યારેક...!
બેનાં બે. બેનાં ત્રણ ચાર... ચારનાં બાર... પણ બેનાં બે !

શરીરનો તાગ લીધાં કર્યો છે માનવીએ યુગોમન્વન્તરોથી.
હાથતાળી દઈને શરીર સરકી જાય. શરીરનું કૌતુક ભલે
માનવીને પશુથી તિર્યગ્યોનિથી ઊણો ઊતરતો દાખવે;

જનનમાં કલમો કરી મહામાનવો નિપજાવવા એ
મથે ભલે ભાવિ સાથે સુપેરે એકસૂત્ર થવા;
પ્રણયની દીક્ષા એસ્તો માનવીની જીવનની દીક્ષા, માનવ્યની દીક્ષા.
નહીં તો દુનિયાની અર્ધી વસ્તી પ્રત્યે હોત એની કૂણી દૃષ્ટિ ?
ભૂતથી છૂટી, કોડભરી જહેમત અને ઉઠાવત ભાવિના સર્જનની ?
ધરતીમાં ભલાં રે સરજ્યાં બે જણાં, એક ધરતી ને બીજાં આભ...

નવપરિણીત પેલાં
બે જે ચાલ્યાં જતાં પણે
ભીતર એવાં એકમેક મહીં લીન
જાણે ચાલ્યું જતું એક.

ધરતીમાં ભલાં રે સરજ્યાં બે જણાં...

આકાશ અને પૃથ્વીના આદિયુગલનાં આ વારસોએ શું
તર્જનીએ તર્જની ગૂંથી (જે કોઈ વાર પરસ્પર બતાવાઈ પણ હશે સ્તો !)
એકમેક-શું આનંદ-ઘૂમરીઓ લઈ—
બંનેએ અસીમ કાળમાં હમ્મેશ માટે ફંગોળાઈ જવાનું ?
કદાચને સમાન્તર...! મળવાનું, હા, અંતે મળવાનું અનંતમાં.

બેનાં બે ! એકત્વ પૂર્ણ બંનેનું અન્ય એ એકમાં !

પ્રત્યેક પૂરેપૂરું એક બને,
તો જ પૂરું જામે બંનેનું એકત્વ.
પ્રત્યેક જણ સાત ડગ પોતાની સાથેય તે
નહીં ચાલે ક્યારેક ને ક્યારેક ?—
આત્મા તો રાધિકા...
સાત ડગ પ્રભુની સાથેય તે
પ્રત્યેક નહિ ચાલે શું ક્યારેક ને ક્યારેક
નવપરિણીત પેલાં
બે જે ચાલ્યાં જતાં પણે...?

- ઉમાશંકર જોશી

આપણા પ્રાણ કવિ ઉમાશંકર જોશીના ‘સપ્તપદી’ના કાવ્યસંપુટમાંનું ત્રીજું પગલું તે ‘નવપરિણીત પેલાં’. એ પદનું આપણે જીવન તેમ જ જગતની વ્યાપક ભૂમિકાને ખ્યાલમાં રાખીને જોવા-સમજવાનું રહે.

સર્જન તથા વિસર્જન — આ બે બિન્દુઓ વચ્ચે વ્યાપ્ત મનુષ્યની આત્મચેતનાની — એનામાંની પરમાત્મ-ચેતનાની લીલામય ગતિના રસ-રહસ્યને અવગત કરવામાં કોઈ પણ સાચા સર્જકને ઊંડી નિસબત — ઉત્કટ દિલચસ્પી હોવાની જ. ઉમાશંકર એ કોટિની પરબ ❖ ડિસેમ્બર, 2020

સર્જક-પરંપરાના પ્રશિષ્ટ કવિ. ‘સપ્તપદી’ની એમની કવિતાનું ધ્રુવ-કેન્દ્ર છે ‘એકકેન્દ્ર વ્યક્તિત્વનું ગઠન-ગ્રથન’. વાસ્તવિક જીવનમાં કઈ રીતે સિદ્ધ થતું હોય છે તે પ્રક્રિયાના નિરૂપણનું – આ સંસારમાં માનવીય સંબંધોમાં અને તેમાંયે સ્નેહજીવનના – લગ્નજીવન કે દાંમ્પત્યજીવનના સંદર્ભમાં અવગાહત કરતાં કવિને જે કંઈ ‘શુભ’ ને ‘શુભ્રપ્રતીતિ’ થઈ તે અભિવ્યક્તિ પામી છે અહીં ‘નવપરિણીત પેલાં’માં.

ઉમાશંકરે ૧૯૮૧માં આપેલી સાત પદરચનાઓમાંની પહેલી બે રચનાઓ ‘ઇન્નભિન્ન છું’ અને ‘શોધ’ અનુક્રમે ૧૯૫૬ અને ૧૯૫૮માં પ્રગટ થઈ. તેમાં વિષયવસ્તુથી માંડીને તેની રજૂઆતની શૈલીમાં – તેની ભાષા-લયની ઈબાદતમાં તેમની સર્જક-પ્રતિભાએ જે અવનવા પ્રયોગો કર્યા છે તેની તાજગી આપણે માણી શકીએ છીએ. એ જ પરંપરાનો નિર્વાહ થયો છે પશ્ચાદ્વર્તી કાવ્યોમાં.

૧૯૭૧માં કવિ કાશ્મીર ગયા ત્યારે ‘નવપરિણીત પેલાં’ની આરંભની કેટલીક પંક્તિઓ તેમણે ટપકાવેલી. ‘એકકેન્દ્ર વ્યક્તિત્વના ગઠન-ગ્રથન’માં એક સર્જક તરીકેનું પોતાનું ક્રિયાકર્મ કઈ રીતે કલાકીય આયામો સિદ્ધ કરે એ એમની ખોજ હતી. એ ખોજ ‘શોધ’ કાવ્યમાં તો છે જ, અન્ય કાવ્યોમાંયે એનું પ્રચ્છન્ન રીતિનું પ્રવર્તન – એનું પગેરું જોઈ શકાય.

‘નવપરિણીત પેલાં’ કાવ્યમાં શરૂઆતમાં તો જોડાજોડ ચાલ્યા જતા નવપરિણીત યુગલને કવિએ ‘પેલાં’ કહીને આંગળી ચીંધીને બતાવ્યું. તે પછી તેઓ બંને એકબીજામાં કેવાં લીન છે, બે મળીને એક થયાની કેવી વિસ્મયમધુર ઘટના તેમની બાબતમાં ઘટી રહી છે તેનું પણ સંયત વાણીમાં નિરૂપણ કવિએ કર્યું છે. તેમાંથી પેલાં નવપરિણીત યુગલનું સાયુજ્ય ઇહલોકની – સૃષ્ટિ સમસ્તની કેવી આવકાર્ય ઘટના છે તેનો સંકેત પણ આપણને મળી રહે છે.

દષ્ટોદષ્ટ મળતાં જે મૌનમધુર સ્નેહસંલાપ થાય તેનો સંદર્ભ અહીં કવિ પોતાની રીતે રજૂ કરે છે. કવિ કહે છે :

‘આંખો એકમેકની આંજયે જતાં આંખોથી જ.
વચ્ચે વચ્ચે ઊંડો – આકાશઊંડો પ્રશ્ન ક્યારેક ટીકી રહે :
‘તું તારું કોઈ સત્ય શોધે છે મારામાં ?’
‘તું જ મારું સત્ય...’ નમી, નીચેથી પુષ્પ ચૂંટી બોલી, ‘આ પુષ્પને પૂછ.’
‘શોધ એ જ સત્ય...’

(સપ્તપદી, ૧૯૮૧, પૃ. ૨૩)

નિસર્ગની મીઠી નજર હેઠળ સ્નેહી યુગલની સહજીવનની યાત્રા ચાલે છે અને તે સાથે કવિદષ્ટિના ચમકારા પણ.

કવિ એક પતંગિયાને ઉતાવળથી આવીને ઊડી જતું નિહાળે છે. તુરંત કવિ ઉત્પ્રેક્ષા કરે છે : ‘ચિઠ્ઠી જાણે વસંતની ફરકી ગઈ.’ કવિ નવપરિણીત યુગલ સૃષ્ટિના સ્નેહ-સૌંદર્ય પ્રતિ ખુલ્લું રહે તેવી ખેવના વ્યક્ત કરતા લાગે છે. સ્નેહના બળે આ સમસ્ત સૃષ્ટિનો મનભર સ્વાદ લે એવીયે કવિની ભાવના જણાય છે. તેઓ સ્નેહજીવનની બુનિયાદમાં

શરીરનું—સર્વ ઈન્દ્રિયોનું કામ પણ મહત્વનું હોવાનું દર્શાવે છે. તેઓ ઈન્દ્રિયગ્રાહ્યતા તેમ જ ઈન્દ્રિયવ્યત્યયની રીતિનો પણ પ્રકૃતિવર્ણનમાં લાભ લે છે; એટલે તો ‘ફોરમોની વીણા’, ‘કિરણોનો સ્વાદ’, ‘લહરીની લટને પંપાળી લે’વાનું અહીં બની શકે છે ! આ વિશ્વમાનવતાના અને વિશ્વતોમુખી કવિ ઈન્દ્રિયોથી વિશ્વને પી લેવાની અને એ રીતે ભીતરને સભર કરવાની વાત કર્યા વિના રહી શકતા નથી.

વિશ્વસમસ્ત સુંદર અને આકર્ષક છે સ્નેહ અને સંવાદિતાને કારણે. આપણી આ સચરાચર સૃષ્ટિમાં એવા તત્ત્વોનું લીલામય દર્શન અવારનવાર થયાં જ કરતું હોય છે. અહીં કવિએ સાભિપ્રાય હંસયુગલ પ્રસ્તુત કર્યું છે. હંસયુગલના પડછે પેલાં નવપરિણીતોનું આત્મયુગલ પણ સૂચવાય છે. હંસયુગલની ઊડાણ વર્ણવતાં કવિ કહે છે :

‘ફેલાતી-વીંઝાતી સફેદ પાંખોથી અવકાશ ભરાઈ ઊઠ્યો,
તડકાની વેલ પર ઊઘડતા ધવલ ધવલ ફૂલના ગુચ્છ.’

(સમપદી, પૃ. ૨૪)

અહીં કવિકર્મની સભાનતા સાથે કલ્પનલીલાની તાજગી ને ચમત્કૃતિનો સ્વાદ પણ માણવા મળે છે. હંસયુગલના ઉડ્ડયને અવકાશમાં જે શુભ્રતાનો પ્રકાશ પ્રસર્યો તેણે તો કવિની પ્રતીતિને પણ ‘શુભ્ર’ કરી દીધી ! આવી શુભ્ર પ્રતીતિથી પ્રણયીઓનાં નેત્ર વિશ્વસ્ત ને વિસ્ફારિત હોવાનું કવિ દર્શાવે છે. વળી જેની દૃષ્ટિમાં પ્રણય હોય તે તો અનેકતામાં એકતાનું તો એકતામાં અનેકતાનું દર્શન કરવાની ક્ષમતા પણ સહજતયા જ દાખવી શકે ને ?!

કવિને વળી ભાવ-વિશ્રાન્તિની ક્ષણે કોઈકે અંદરથી કમાડ ઠોક્યાં હોય એવું લાગે છે. કવિને પ્રણયની હવામાં અંદર-બહારનું બધું એકાકાર થતું લાગે છે. પ્રભુને પણ આ સૃષ્ટિ-સર્જનના પ્રથમ પરોઢે જે ભાવ થયો હશે તેની સાથે જ હશે ને અનુસંધાન પ્રણયના સૌ સંબંધોનું — ભાવસંદર્ભોનું ? પ્રણયતત્ત્વ સાથેનો સંબંધ સચરાચર વિશ્વનાં વિરોધી તત્ત્વો વચ્ચેની પારખ્પરિક સંબંધલીલા બતાવી શબ્દથી મૌન સુધીની સંવાદમય સ્થિતિગતિનું મર્મદર્શન કરાવી રહે છે. હાથનો સ્પર્શ માત્ર બારણા આગળ અટકતો નથી, તેનો જડથી ચેતન અને હૃદયથી અનહૃદ પર્યંતનો ઉઘાડ-વિસ્તાર પણ સંધાઈને રહે છે. મનુષ્યના પ્રણયબળમાં વિશ્વસમસ્તને રચી દેવાની શક્તિનો કવિને ખ્યાલ છે જ. પ્રણયચેતના પ્રભુચેતના સુધી વિસ્તરે-પરિણમે એમાં જ અનુભવાય તેનું સ્વારસ્ય.

કવિ સુંદર રીતે ‘નવપરિણીત પેલાં’ની વાત કરતાં નવવરવધૂના સાયુજ્યને આત્મ-પરમાત્મા સુધીના સાયુજ્ય સુધી વિસ્તારે છે. ‘આત્મા વૈ રાધિકા પ્રોક્તા’નો ખ્યાલ કવિના ચિત્તમાં છે જ. ‘નવપરિણીત પેલાં’નું એમનું દર્શન દ્વૈતથી અદ્વૈત સુધી વિસ્તરે છે. તેઓ કહે છે :

દ્વૈત ક્ષણાંશ તો શમી જતું :
પંચમહાભૂત મહાભૂતને મળે,
પ્રણો પ્રણોમાં ઢોળાય,
મન મનમાં સમરસ છલકાય,

પરસ્પરાનુભવ એ નિજાનુભવ,
 આનંદ—પ્રતિબિંબતો આનંદ.
 અરેરે! તોયે બટકણું છટકણું અદ્વૈત એ.
 બાથમાં તોય અલગ, સાથમાં તોય દૂર, ક્યારેક ક્યારેક...
 બેનાં બે, બેનાં ત્રણ ચાર... ચારનાં બાર... પણ બેનાં બે !'

(સપ્તપદી, પૃ. ૨૫)

ઉમાશંકરની દૃષ્ટિએ તો પ્રેમનો પરસ્પરાનુભવ મૂળમાં તો નિજાનુભવ જ હોવાનો. તેઓ નવપરિણીત યુગલના પ્રણયાનુભવનો માનવજીવનના—માનવસંસ્કૃતિના વ્યાપક સંદર્ભમાં પણ જુએ—મૂલવે છે. માનવજીવનમાં પ્રણયતત્ત્વ તો પરમતત્ત્વના અમૃતપ્રસાદરૂપ છે. તેઓ તો સ્પષ્ટ કહે છે :

‘પ્રણયની દીક્ષા એ સ્તો માનવીની જીવનની દીક્ષા, માનવ્યની દીક્ષા.’

(સપ્તપદી, પૃ. ૨૫)

આ પ્રણયદીક્ષાના કારણે જ દુનિયાની અર્ધી વસ્તી કૂણી દૃષ્ટિ ધરાવતી થઈ હોવાનું એમને લાગ્યું છે. તેઓ પછી કવિતાના કીમિયાએ લયગાનમાં લહેરાતી આ પંક્તિ રમતી મૂકે છે :

‘ધરતીમાં ભલાં રે સરજ્યાં બે જણાં, એક ધરતી ને બીજાં (જું ?) આભ...’

(સપ્તપદી, પૃ. ૨૫)

આ પંક્તિને આંશિક રીતે પુનરાવૃત્ત કરતાં આકાશ અને પૃથ્વી (‘દ્યાવાપૃથિવી’)ને અનુલક્ષીને ‘આદિયુગલ’નો ઉલ્લેખ કરીને એમના વારસ તરીકે માનવયુગલોને યાદ કરે છે. તેઓ કહે છે :

‘આકાશ અને પૃથ્વીના આદિયુગલનાં આ વારસોએ શું
 તર્જનીએ તર્જની ગૂંથી (જે કોઈ વાર બતાવાઈ પણ હશેસ્તો)

એકમેકશું આનંદ-ઘૂમરીઓ લઈ—
 બંનેએ અસીમકાળમાં હમેશ માટે ફંગોળાઈ જવાનું ?
 કદાચને સમાન્તર...! મળવાનું, હા, અંતે મળવાનું અનંતમાં.’

(સપ્તપદી, પૃ. ૨૬)

અધ્યાત્મજીવન તેમ જ સંસારજીવનના મૂળમાં છે દ્વૈતથી અદ્વૈત પ્રતિની ગતિ. સંસારજીવનના લીલારસમાં પણ સ્ત્રી-પુરુષનું સાયુજ્ય અપેક્ષિત છે. પરસ્પરનાં પૂરક બનવું અને એમ કરતાં અપૂર્ણતામાંથી પૂર્ણતા સુધી પહોંચવું તેમાં જ જીવનરસની—અધ્યાત્મરસની સંસિદ્ધિ — પરાકાષ્ટા અનુભવી શકાય. કવિ સંભવતઃ એવી પ્રતીતિથી પ્રેરાઈને કહે છે :

‘પ્રત્યેક પૂરેપૂરું એક બને,
 તો જ પૂરું જામે બંનેનું એકત્વ.’

(સપ્તપદી, પૃ. ૨૬)

આવા એકત્વનો — પૂર્ણતાના પર્યાયરૂપ એકત્વનો અનુભવ, એક જણ પોતાની સાથે જો સાત ડગલાં ચાલે, રાધિકારૂપ આત્મા પરમાત્મા સાથે સાયુજ્ય સાધે તો તે પણ કરી શકે.

ઉમાશંકરે નવપરિણીત યુગલને અનુલક્ષીને જે ઊંડાણ અને વ્યાપથી આત્મચેતનાથી વિશ્વચેતના સુધીના ફલકને સાંકેતિક રીતે આવરી લીધું છે તે પરંપરાગત—ચીલાચાલુ નીતિરીતિથી કેટલીક રીતે અલગ અને તેથી સર્જનાત્મક દૃષ્ટિએ ઘણું મહત્ત્વનું બની રહે છે. ઉમાશંકરનું કવિકર્મ—એમનું ભાષાકર્મ અવનવા તરીકાઓ ને આયામોથી અનોખું ને આસ્વાદ્ય બન્યું છે. ‘ઓ ડોલી ઊઠ્યાં’માં ‘ઓ’નો લહેકો; ‘આકાશઊંડો’ જેવો સમાસ; વિલક્ષણ લયતરેહવાળા શબ્દપ્રયોગો ને વાક્યવિન્યાસો, લાક્ષણિક વિશેષણો ને ક્રિયાપદો — આવી આવી ગુજરાતી વાણીની આકર્ષક ખૂબીઓ ને ખાસિયતો સાથે તેની જે શ્રવણીય લયગુંજ છે તેનો પણ આ કવિ અભિવ્યક્તિમાં પૂરો લાભ લેતા હોય છે. જીવનનાં વૈયક્તિક, સામાજિક અને આધ્યાત્મિક પરિમાણોને પ્રીણી, એ સર્વની સાપેક્ષતાઓના સંદર્ભમાં જે તે વિષયવસ્તુને ગરવી રીતે ને રમણીય રીતે પ્રત્યક્ષ કરી આપવાની કાવ્યલીલાનું આ કૃતિ પણ એક ધ્યાનપાત્ર ઉદાહરણ છે. સ્નેહતત્ત્વનું — સંવાદતત્ત્વનું વૈયક્તિક જીવનમાં, સાંસારિક અને આધ્યાત્મિક સંદર્ભમાં કેવું તો મહત્ત્વ છે તે અહીં સ-રસ રીતે નિષ્પન્ન થયાની લાગણી થાય છે. કવિની તત્ત્વ અને સત્ત્વનિષ્ઠ પ્રજ્ઞાશીલતાને વંદીને વિરમીએ.

સુભાષિત સ-રસ-વતી ધારા વિરાટ છતાં અશક્ત ! | વિજય પંડ્યા

હિન્દુ ધર્મમાં ‘અવતારવાદ’નો વિચાર પણ એક આગવું વિલક્ષણ ચિંતન છે. આ વિચાર પ્રમાણે પરમેશ્વર જે તે સમયની આવશ્યકતા પ્રમાણે અવતાર લઈ નિશ્ચિત કાર્ય સાધે છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને ભગવદ્ગીતામાં ‘જ્યારે જ્યારે ધર્મની પડતી થાય છે અને અધર્મ પ્રબળ બને છે ત્યારે હું અવતાર લઉં છું’ એમ કહ્યું છે. અને આ દર્શન પ્રમાણે દસ અવતાર (ક્યારેક ૨૪ અવતાર)નું નિરૂપણ ભાગવત જેવા ગ્રંથોમાં થયું છે.

તો આજની કવિતા-સુભાષિતનો દસ અવતારોમાંના કાલક્રમમાં તૃતીય વરાહ-અવતાર વિષય છે. વરાહ-અવતારમાં ભગવાનને શું કરવાનું હતું ? તો હિરણ્યાક્ષ રાક્ષસે પૃથ્વીને સમુદ્રમાં છેક રસાતલમાં ડુબાડી દીધી હતી અને તેને બહાર કાઢવામાં આવે તો, પ્રાણીઓનું પૃથ્વી નિવાસસ્થાન બની શકે અને જીવસૃષ્ટિનો વિકાસ થઈ શકે. એટલે, ભગવાને વરાહ-અવતાર ધારણ કર્યો, રાક્ષસને હણ્યો અને જલૌઘ સમુદ્રમાં ડૂબી ગયેલી પૃથ્વીને પોતાની દાઢ પર ટેકવી બહાર લાવ્યા.

આ પરિસ્થિતિનું ચિત્ર સંસ્કૃત સાહિત્યનો એક મહાન કવિ જયદેવ પોતાના ‘ગીતગોવિંદ’માં આ પ્રમાણે આલેખે છે. (એક બીજી કવિતા જ ગણો ને ! એકની સાથે બીજી એક !) આપણા ગુજરાતના સંસ્કૃત સાહિત્યના વિદ્વાને આ જયદેવના કવિતાખંડનો

ગુજરાતીમાં નીચે પ્રમાણે અનુવાદ કર્યો છે :

હે કેશવ !

વરાહ અવતારે,

આપના દંતાગ્રે લાગેલી

ધરિત્રી શોભતી, જાણે

શશી મધ્યે રાજતી કલંકરેખ નવેલી.

જય જગદીશ હરે ! જય જગદીશ હરે !^૧

વરાહનું વિરાટ સ્વરૂપ તો કેલું કે વરાહની દાઢના દંતશૂળ પર પૃથ્વીને ટેકવી વરાહ-અવતાર ભગવાન સમુદ્રમાંથી બહાર લઈ આવ્યા. અને કવિ જયદેવની કલ્પના પ્રમાણે દાઢ પર ટેકેલી પૃથ્વી એ ચંદ્રમાના ડાઘ સમી લાગતી હતી. વરાહની દાઢનું દંતશૂળ એ ચંદ્ર અને તેની પર ટેકવેલી પૃથ્વી એ ચંદ્રનો કાળો ડાઘ. અદ્ભુત છે દૃશ્ય. એક વિરાટ ફલક પર ચિત્રણ થયું છે.

તો અહીં પ્રસ્તુત વરાહ-અવતારનું પદ્ય વિરાટસ્વરૂપના કાવ્યધટક (poetic motif) ને તાગે છે. પદ્ય આ પ્રમાણે છે :

વંદ્રાપિછેષુ સઘઃ શિખરિષુ ન કૃતઃ સ્કન્ધકળદૂવિનોદઃ

સિન્ધુષ્વઙ્ગાવગાહઃ ખુરકુહરગલત્તુચ્છતોયેષુ નાપ્તઃ ।

લબ્ધ્યાઃ પાતાલપઙ્કે ન લુઠનરતયઃ પોત્રમાત્રોપયુક્તે

યેનોદ્ધારે ધરિત્ર્યાઃ સ જયતિ વિભુતાવિઘ્નિતેચ્છો વરાહઃ ॥

(કુન્તક દ્વારા ‘વકોક્તિજીવિત’માં ઉદ્ધૃત, નગીનદાસ પારેખનું સંપાદન, સંસ્કૃત પાઠ પૃ. ૧૬).

અનુવાદ : પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કરતી વખતે પોતાની મહાનતાને કારણે જ પોતાની સ્વાભાવિક ઈચ્છાઓ પૂરી ન કરી શકેલા વરાહનો જય હો ! પર્વતો તો એના દંતશૂળ અડતાં જ ચૂરેચૂરા થઈ જાય એટલે એ તેની સાથે પોતાની ખાંધ ખંજવાળી ન શક્યા; સાગરોનાં પાણી એટલાં ઓછાં હતાં કે એની ખરીથી પડેલા ખાડામાં જ સમાઈ ગયાં એટલે એ તેમાં પડીને નાહી પણ ન શક્યા; પાતાળના કાદવમાં તો એમના મોઢાનો લાંબો આગલો ભાગ (સુંઢે) જ ડૂબી શકે એમ હતું એટલે એ તેમાં આળોટી ન શક્યા. (અનુવાદ : નગીનદાસ પારેખ).

કવિએ (કવિ અજ્ઞાત છે!) જે રીતે વિરાટ-તાને અથવા તો વરાહના વિરાટ સ્વરૂપને વિવિધ સંદર્ભોમાં મૂકીને તાગ્યું છે તેમાં કાવ્યત્વભરી ચમત્કૃતિ છે. જેમ વાસ્તવિક કોઈ વિરાટ સ્વરૂપને નિહાળી આપણી વાચા હરાઈ જાય તેમ આ કવિએ તાગેલા વિરાટ સ્વરૂપમાંથી નિષ્પન્ન થતા કાવ્યના આહ્લાદને આપણે સમ્યક્ રીતે શબ્દમાં મૂકવાની સ્થિતિમાં જાણે રહેતા નથી, એવો આ કવિતાનો દિઙ્મૂઢ કરી દેનારો પ્રભાવ છે.

જે વિરાટ હોય, વિભુ-સર્વવ્યાપી હોય, સર્વસત્તાધીશ હોય તેના માટે તો કશું જ અશક્ય ન હોય ને ! પણ ના ! આ વરાહની વિરાટતા જ તેને નડી છે. વરાહ (લૌકિક ભાષામાં ભૂંડ, ડુક્કર, સૂવર, સંસ્કૃતમાં શૂકર) પોતાના દંતશૂળ અને પીઠની ખંજવાળ

મિટાવવા કઠણ માટી કે પથ્થર સાથે પીઠ ઘસે. પણ આ વરાહ ખંજવાળનો આનંદ લઈ શકતો નથી. પર્વતનાં શિખરો જોઈએ અને ત્યાં પણ જો પોતાનાં દંતશૂળ જેવાં લગાડે કે શિખરો નીચે ધસી પડે, ક્યાં પીઠ ખંજવાળે ? ભૂંડને તો પાણીમાં પડ્યા રહેવાનું-નહાવાનું બહુ ગમે. તો વિચાર આવે કે, વરાહને તો મોટો સાગર તો છે જ જેમાં આખી પૃથ્વી ડૂબી ગઈ હતી. પણ વરાહના પગની ખરીઓથી જે ખાડા પડ્યા તેમાં જ સમુદ્રોનાં (પૌરાણિક ભૂગોળ પ્રમાણે ચાર) પાણી સમાઈ ગયાં. પછી તે સ્નાન (વરાહ-અવતાર છે એટલે સ્નાન!) ક્યાં કરે ?

ભૂંડને ખાબોચિયાના કાદવમાં આળોટવું બહુ ગમે. કાદવ તો ઘણો હતો, આખું પાતાળ કાદવથી ચિકાર હતું પણ તેમાં મહા-મહા-કાય વરાહની દાઢનો ભાગ અને તે પણ આગળનો ભાગ જ ડૂબી શક્યો હતો. એટલે કાદવમાં આળોટવાની મઝા પણ વરાહ પોતાના વિરાટ સ્વરૂપને કારણે ન લઈ શક્યો. તો આવા વિરાટ સ્વરૂપ ધરાવતા અને તેવા સ્વરૂપને કારણે જ વરાહ-અવતારમાં ભગવાન પોતાની ઈચ્છાપૂર્તિ ન કરી શક્યા.

આ તો ભવ્યાતિભવ્ય ચિત્ર છે અને વરાહની વિરાટતાને ભિન્ન ભિન્ન સંદર્ભમાં મૂકીને કવિતા અત્યંત આસ્વાદ્ય બની છે.

આસ્વાદનો આહ્લાદ શમી જાય પછી એક હવે વિચાર પણ આવે કે સાધારણ રીતે સૂગ ઉપજાવતાં પ્રાણી ડુક્કર કે ભૂંડમાં પરમોચ્ય સૃષ્ટિનિયંતા ભગવાન અવતાર લે ? વરાહના શરીરરૂપે ઈશ્વર અવતરે ! આવી કલ્પના અને વિચાર કરનારી પરજાની સંવેદનશીલતાનાં વ્યાપ અને ઊંડાણ કેવાં ? પણ ‘આ સર્વ ખરેખર બ્રહ્મ છે - ચૈતન્યરૂપ છે - સર્વેં ખલિવદં બ્રહ્મ’, નો ઉદ્ઘોષ કરનારા ચિંતનને આવી કલ્પનાની પાંખો લાગે તો જરા પણ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી.

સંદર્ભ

૧. વસતિ દશનશિખરે ધરણી તવ લગના
શશિનિ કલકલેવ નિમગ્ના ।
કેશવ ધૃતશૂકરરૂપે
જય જગદીશહરે ॥૩॥

(‘ગીતગોવિંદ’, સંપાદક વસંત પરીખ)

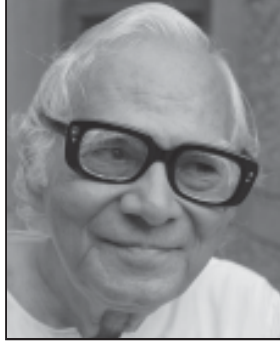

સાહિત્યવૃત્ત મોકલવા માટે ઈમેઇલ આઈડી

આપની આસપાસ થતી સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિઓ, જેમાં આપ ઉપસ્થિત રહ્યા હો, આપે ભાગ લીધો હોય કે પછી આપે આયોજન કર્યું હોય તો એ કાર્યક્રમ વિશેની ટૂંકી નોંધ ઈમેઇલ દ્વારા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને મોકલી શકો છો. નોંધ જે ફોન્ટમાં કંપોઝ કરી હોય એ ફોન્ટ સાથે અચૂક મોકલવા. એ માટેનું ઈમેઇલ આઈડી છે : vruttparabgsp2018@gmail.com

કદાચ, સૂરજ ઊગે...

ભરત મહેતા

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખની ચૂંટણીનું પરિણામ જાહેર થયું અને આગામી ત્રણ વર્ષ માટે પ્રકાશભાઈ શાહ પ્રમુખ તરીકે ચૂંટાઈ આવ્યા. એમણે પહેલી પ્રતિક્રિયા ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીની સ્વાયત્તતામાં માનનાર કવિમિત્ર હરિકૃષ્ણ પાઠકની પંક્તિથી આપી કે - ‘કદાચ, સૂરજ ઊગે.’ સૂરજ શાનો ઊગવાની વાત પ્રકાશભાઈ કરતા હશે ? કદાચ, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીની સ્વાયત્તતાના સૂરજની વાત છે. એમની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ અને પ્રવૃત્તિઓની સમાંતરે ચાલેલી નિતાંત ચિંતનાત્મક નિબંધની વ્યાપક સૃષ્ટિમાંથી પસાર થનારને એક વાતનું ખસૂસ ગૌરવ થશે કે બૌદ્ધિકોની સમાજમાં જે સાક્ષાત્ હાજરી વર્તાવી જોઈએ તેનું પ્રકાશ ન. શાહ જીવંતુજગતું ઉદાહરણ છે.

આપણે જાણીએ છીએ કે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ રણજિતરામ વાવાભાઈ મહેતાએ સ્થાપી ત્યારે એમના મનમાંનો ગુજરાતી સાક્ષર ગોવર્ધનરામના ‘સાક્ષરજીવન’ના નાયક સમો હતો જેના દિલમાં દેશહિત હોય. પરિષદદર્શનની આ વ્યાપકતાનો ખ્યાલ એના પરથી આવે છે કે અહીં થયેલા પ્રમુખો મોટા સર્જકોની સાથોસાથ મોટા ચિંતકો પણ રહ્યા છે. ગાંધીજીનું પરિષદપ્રમુખ હોવું એ આ પરંપરાનું ગૌરવ હતું. આર્નોલ્ડે સાહિત્યને જીવનની સમીક્ષા ગણાવ્યું છે, એ અર્થમાં સાહિત્યકાર એટલે જીવનનો સમીક્ષક. જીવન એટલે મેઘાણી કહે છે તેમ મુંબઈના કોઈ પ્લેટના નળમાંથી ટપકતી દદૂડી નહીં, પણ સાગરવેળ... જે આપણા અણુએ અણુને પ્લાવિત કરે. પરિષદદર્શનના પાયામાં આ ભાવના રહેલી છે. પરિષદદર્શનના આ પાયાના એક પથ્થર પ્રકાશ ન. શાહ છે. આપણે ત્યાં રસિક હોય એ ઘણી વાર પૂરો નાગરિક નથી હોતો, નાગરિક હોય એ પૂરો રસિક નથી હોતો. રસિક નાગરિકની કેળવણી પ્રકાશભાઈની મથામણ રહી છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં અગાઉ મધ્યસ્થ અને કારોબારી સત્યથી માંડી ઉપપ્રમુખ અને મહામંત્રી તરીકે એમણે સેવા આપી છે. ઉચ્ચ મૂલ્યો સાથે પ્રગાઢ નિસબતભેર કર્તૃત્વ-નેતૃત્વના કારણે એમનું નામ ગુજરાતભરમાં જાણીતું છે.

યુવાવયથી જ સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, નાગરિક પ્રવૃત્તિઓમાં સક્રિય પ્રકાશભાઈએ સાહિત્યપ્રવૃત્તિ પણ એટલી જ કરી છે. ‘વિશ્વમાનવ’, કે જે સામયિક ગુજરાતની આધુનિક પેઢીને ઘડી તેના સંપાદનમાં તરુણ વયે તેઓ જોડાયા હતા. ઉમાશંકરે જેને હોમ યુનિવર્સિટી લાઈબ્રેરી સમી કહી તે જ્ઞાનગંગોત્રી શ્રેણી અને એના સમૃદ્ધ મણકાઓમાં પ્રકાશભાઈની સહભાગિતા રહી છે. અધ્યાપકની નોકરીને તિલાંજલિ આપી એમણે પ્રજામતની કેળવણીને - કહો કે લોકશિક્ષણને અગ્રતા આપી. દર્શકના શબ્દમાં કહીએ તો શિંગડાં માંડતાં શિખવાડ્યું ! જ્યંતિ દલાલ આપણા એવા જ સર્જક. એમના નિધનથી શતાબ્દીવર્ષના પૂરા ત્રણ દાયકા લગી એમના ગ્રંથપ્રકાશન અને સ્મૃતિસંમાર્જનમાં પ્રકાશભાઈએ દાયિત્વ નભાવ્યું.

આ સર્જકોની સર્વતોમુખી પ્રવૃત્તિ પ્રકાશભાઈમાં પણ આપણને જોવા મળે છે. રાજનીતિ, પત્રકારત્વ, શિક્ષણ અને સાહિત્યમાં પ્રગતિશીલ અભિગમથી સતત કામ કર્યું. સાહિત્યની સ્વાયત્તા અને સંસ્થા પ્રત્યેની નિસબતના સંયોગનું એ વિરલ ઉદાહરણ છે. ભોગીલાલ ગાંધી, જ્યંતિ દલાલ, દર્શક, ઉમાશંકર જોશી સાથે તો જયપ્રકાશના આંદોલનમાં અને આચાર્ય કૃપલાણી સાથે અંતેવાસી કહી શકાય તે રીતે કામ કર્યું. કટોકટી વખતે જેલવાસ પણ વેઠ્યો. આમ, પ્રકાશ ન. શાહ એક વ્યક્તિ નહીં પણ એક મિજાજ, એક આબોહવાનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. એમનાં લેખન અને વક્તવ્યમાં સંદર્ભો અવનવાં પુષ્પોની જેમ પ્રગટ થઈ, વિષયને વ્યાપક ફલક પર લઈ જાય છે. નિર્ભય લેખક કેવો હોય એનું પ્રકાશ ન. શાહ જીવનું જાગતું ઉદાહરણ છે. પ્રકાશભાઈ પ્રજાલક્ષી રાજનીતિમાં સતત સક્રિય રહ્યા, છતાં એમની છાપ કોઈ પણ પક્ષ કે વાદમાં બંધાવાને બદલે મૂલ્યબદ્ધ વ્યક્તિ તરીકે જ સમાજમાં વિસ્તરતી રહી. આ કારણે જ એમની લોકપ્રિયતા કે સ્વીકૃતિને પક્ષવાદ કે જૂથની સીમાઓ અડી પણ નહીં અને નડી પણ નહીં.

ગાંધી, ટોલ્સટોય, મુનશી, દર્શક પરનાં એમનાં લખાણોમાંથી પસાર થનારને એમની રસજ્ઞ વિદ્વતાનો પરિચય થશે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વિભાગીય અધ્યક્ષ તરીકે એમણે આપેલાં વ્યાખ્યાનો - ‘ગુજરાતી નવલકથામાં સ્વરાજ્યેતના’ કે ‘સાહિત્ય અને રાષ્ટ્ર’ પણ અહીં યાદ કરી શકાય. એમનાં ‘ટોલ્સટોયથી ગાંધી’ વ્યાખ્યાનો અનન્ય છે. ઈન્ડિયન ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ એડવાન્સ સ્ટડી, શિમલામાં ગેસ્ટફેલો તરીકે આપેલ સેમિનાર (‘ગાંધીઝ રિવિજિયસ કવેસ્ટ : અ સિવિલ સોસાયટી પરસ્પેક્ટિવ’) ખાસો જાણીતો થયેલો. આ જ પરંપરામાં મુંબઈ યુનિવર્સિટીનાં ઠક્કર વસનજી વ્યાખ્યાનમાળાનાં વ્યાખ્યાનો તેમજ બત્રીસ વ્યાખ્યાનોમાં પ્રસરેલી ત્રણ કૃપાલાની વ્યાખ્યાનમાળાઓ (‘ત્યાં દૂરથી મંગલ શબ્દ આવતો’, ‘સ્વર્ગમાં બાકી કશી યારો જો નવજવાં’ અને ‘ભારતવર્ષની સ્વરાજસાધના’) વિશ્વસ્તરની સાંસ્કૃતિક-સાહિત્યિક-રાજનૈતિક વિચારયાત્રા અને પરિવર્તનલીલાને સમજવાની મથામણ શી છે.

પ્રકાશ ન. શાહના વ્યક્તિત્વનું બીજું પાસું નાગરિક સમાજના ઘડતરનું રહ્યું છે. ‘ગાંધી શાંતિ પ્રતિષ્ઠાન’માં તેઓ ૧૯૭૦માં મંત્રી હતા. ત્યારબાદ ગુજરાત લોકસંઘર્ષ સમિતિ, લોકસમિતિ, લોકસ્વરાજ મંચ, ઓલ ઈન્ડિયા સેવ એજ્યુકેશન કમિટી, મૂવમેન્ટ ફોર સેક્યુલર ડેમોક્રેસી જેવી એકાધિક સંસ્થાઓમાં તેમણે અગ્રભૂમિકા અદા કરી છે. રામનાથ ગોયન્કાના આમંત્રણ અને સુપ્રતિષ્ઠ પત્રકાર પ્રભાસ જોશીના મૈત્રીપૂર્ણ આગ્રહથી એક્સપ્રેસ જૂથના ગુજરાતી પત્રોમાં તંત્રીસ્તરની કામગીરી બજાવી. ‘દિવ્ય ભાસ્કર’ના આરંભકાળે સંપાદકીય સલાહકાર તરીકે તેમ ‘અખંડ આનંદ’ના દ્વિજ અવતારમાં પણ એમની ભૂમિકા રહી. એમણે શબ્દને સાબૂત રાખ્યો છે. શબ્દસેવી નમાલો ન હોય, રાજસત્તા-ધર્મસત્તાના શરણે ન હોય એ ઝંખ્યું છે. તેથી આવા અવાજોને ૧૯૮૨થી ‘નિરીક્ષક’માં સતત અવકાશ આપતા રહ્યા છે.

છેલ્લે, ગુજરાતના પ્રતિષ્ઠિત સાહિત્યકારોની મથામણ ઊભી થયેલી, ભારતની એકમાત્ર લેખકીય મતદાર મંડળ અને ચૂંટાયેલ પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી સ્વાયત્ત સાહિત્ય અકાદમીની સ્વાયત્તતા મળે, ટકે અને જળવાય, એની સક્રિય ખેવના એમણે કરી. ‘નિરીક્ષક’ સામયિકે આ સ્વાયત્તતાવિમર્શને જીવંત રાખ્યો. ઉમાશંકર જોશી, દર્શક, નારાયણ દેસાઈ અને નિરંજન ભગતની સ્વાયત્તતાની લહે પ્રકાશભાઈની ઉમેદવારી વાટે પ્રગટ થઈ રહી છે. ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીની સ્વાયત્તતાનું છીનવાઈ જવું ગુજરાતી સાહિત્ય સાથે જોડાયેલ તમામ માટે આઘાતજનક ઘટના છે એ માટે પ્રકાશભાઈએ ચલાવેલ ઝુંબેશમાં એમના સમગ્ર જીવનમાં કરાયેલાં રસિકનાગરિક કામોનું જ એક સાતત્ય છે.

આજે, ૨૧મી સદીમાં પરિષદપ્રમુખ આવા બહુઆયામી હોવા જોઈએ એમ અમે સ્પષ્ટપણે માનીએ છીએ. પરિષદને આવા પ્રમુખ પ્રાપ્ત થયા છે એ આપણા માટે ગૌરવની ઘટના છે. પ્રકાશ ન. શાહને પરિષદપરિવાર વતી ખૂબ ખૂબ અભિનંદન.

સાભાર સ્વીકાર

પ્રકીર્ણ

ચતુર ચાણક્ય રાધાકૃષ્ણન પિલ્લાઈ, ૨૦૧૯, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા.લિ., મુંબઈ/અમદાવાદ, પૃ. ૧૨૦, રૂ. ૧૩૫. સાઈન ઓફ ફોર અનુ. જીગર શાહ, ૨૦૧૯, ફેલિક્સ પબ્લિકેશન, સૂરત, પૃ. ૧૫૯, રૂ. ૧૭૦. વાવણી દિનેશ પટેલિયા, ૨૦૧૮, પ્રણવ પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૧૨, રૂ. ૧૨૦. ચેતના અને દુઃખોનું રૂપાંતર અનુ. રાજેશ સોલંકી, ૨૦૧૯, નવભારત સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ, પૃ. ૨૪૨, રૂ. ૩૨૫. સંતાન સૌ તમારાં સંપા. ડંકેશ ઓઝા, ૨૦૨૦, વિશ્વગ્રામ, પો. બાસણા, ૧૧૨ + ૮, રૂ. ૧૦૦.

અક્કિત્તમ અચ્યુતન નમ્બૂતિરિ મલયાળમ ભાષા અને સાહિત્યનું એક એવું નામ છે જે ‘મહાકવિ’ તરીકે ઓળખાય છે. ભારતીય પરમ્પરામાં મહાકવિ ઘણા નથી થયા અને થયા છે તેઓ મોટા ભાગે પ્રાચીન ભારત સાથે સંબંધ ધરાવે છે. પરંતુ અક્કિત્તમનો આપણા સમકાલીન જીવન સાથે સંબંધ છે. પ્રાચીન કાળથી આજ સુધીમાં જીવનની પરિસ્થિતિ, ઉત્પાદનનાં સાધન, ખાનપાન વગેરે અભૂતપૂર્વ રૂપે બદલાયાં છે. એવી સ્થિતિમાં ત્યારથી આજ સુધી સાહિત્ય તો બદલાયું જ છે, સાથોસાથ સાહિત્યના પ્રત્યક્ષ ઉપભોક્તા પાઠકોની જરૂરિયાત અને સમજમાં પણ બદલાવ આવ્યો છે. આજનું જીવન નિરંતર પડકારભર્યું બન્યું છે. વ્યક્તિગત અને સામાજિક સંબંધોમાં સંકુલતાઓ પહેલાના સમય કરતાં ઘણી વધી ગઈ છે. પ્રાચીનની સરખામણીમાં આજના સમાજનું જીવન સરળ નથી જણાતું. એટલે સાહિત્ય કે જે કોઈ પણ સમાજનું પ્રત્યક્ષ પ્રતિબિંબ ધરે છે એ પણ પોતાના સમયના હિસાબથી સંકુલતાઓને પ્રગટ કરે છે. વળી મહાકવિના કવિકર્મમાં ઊંડાણ અને વિસ્તારની નિસ્સીમતા અને ગહનતાની અનિવાર્ય અપેક્ષા પણ રહે છે. અક્કિત્તમ એવા સાહિત્યિક ઊંડાણ અને વિસ્તારના જીવંત પ્રતીક છે. મલયાળી સમાજનો સાહિત્યાનુરાગ દેશના કોઈ પણ સમાજની સરખામણીમાં ઘણો ઊંડો ગણાય છે અને એ પોતાના સાહિત્યિક નાયકોનું ચયન ઉતાવળે નથી કરતો. એ સમાજ રચનાકારોનું અદ્ભુત રીતે સમ્માન કરે છે. જોકે શરત એટલી જ કે એમની રચનાઓ જનોન્મુખ હોય જેની પ્રક્રિયા ઘણી સરળ અને સાફસૂથરી હોય. એક રચનાકાર જ્યારે બધા માટે વિચારે છે ત્યારે જ એનું લોકપ્રિય હોવું સંભવિત બને છે. આવી પ્રસિદ્ધિ સ્થાયી હોય છે અને એવી ઘટના રાતોરાત પણ બનતી નથી.

પ્રતિનિધિ કાવ્યોના પોતાના એક સંકલનની ભૂમિકામાં અક્કિત્તમ લખે છે, ‘બધા સાહિત્યકારો વિચારતા હોય છે કે એમને પર્યાપ્ત કીર્તિ નથી મળી. મને પણ એવું થાય છે કે મને મારે લાયક કીર્તિ આજે નહીં તો કાલે જરૂર મળશે. જોકે કોઈ સવારે જાગતાવેંત સૌભાગ્ય મારી સાથે વરસ્યાની ઘટના બની નથી.’ અક્કિત્તમની આ વાતે સ્પષ્ટતા મળે છે કે એમને મલયાળી સમાજનો સ્નેહ અને સમ્માન અચાનક નથી મળ્યાં. જોકે જે મળ્યાં છે તે સ્થાયી છે. વિવેચકોએ અક્કિત્તમની ખૂબ પ્રશંસા કરી છે. એ બધામાં એક વાત મુખપરણે સામે આવે છે તે એમની રચનાઓનાં બંધારણ અને એની પ્રતીકયોજના વિશે છે. સામાન્ય વાયકોને સરળતાથી સમજાય એવાં એ હોય છે. જનોન્મુખ સાહિત્ય અને જન માટેના સાહિત્ય બન્નેનો અદ્ભૂત સમન્વય એમની રચનાઓમાં જોવા મળે છે. એ જ

કારણ છે કે રોજિંદી વાતચીતમાં એમના દ્વારા રચાયેલી પંક્તિઓ એ પ્રકારે વણાયેલી હોય છે કે જાણે એ સદીઓથી સામાન્ય બોલચાલનો જ હિસ્સો રહી હોય.

ઘણી વાર એ પણ જોવા મળ્યું છે કે લોકોએ એમની કોઈ પણ રચના વાંચી ન હોય છતાં એમની લખેલી પંક્તિઓ પોતાની વાતના સમર્થનમાં કોઈક શાસ્ત્રીય પ્રમાણની જેમ પ્રસ્તુત કરતા હોય. આ પંક્તિઓમાં સૌથી વધારે જાણીતી પંક્તિઓ છે, ‘વેલીયમ દુખમાનુન્ની તમસલ્લો સુખપ્રદમ’. સહજ ભાષામાં બસ એટલું જ કે ‘દીકરા, પ્રકાશમાં દુઃખ છે ને અંધકાર સુખદ’. જોકે આ વાક્ય એક સંપૂર્ણ જીવનદર્શનનું નિરૂપણ કરે છે જે બહુસ્તરીય અર્થ આપે છે. મનુષ્ય જ્યારે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લે છે ત્યારે એ દુઃખી થઈ જાય છે. અને અજ્ઞાનમાં રહે છે ત્યાં સુધી એ સુખી રહે છે. જાણવાથી દુઃખ અને અજ્ઞાનથી સુખ ! આ પંક્તિના અર્થની લવચીકતા જ એને મલયાળમ ભાષાની રોજિંદી બોલચાલનો હિસ્સો બનાવે છે. કોઈ પણ રચનાકાર માટે આ પ્રકારની જનસ્વીકૃતિ એક મોટી ઉપલબ્ધિ જેવી હોય છે. આ પ્રકારની એક બીજી પંક્તિ છે, ‘તેરુવિલ કાકા કોતુન્નુ ચત્તપેન્નીડે કન્નુગલ, મુલચત્તી વલિક્યુન્નુ નરવર્ગ નવાતિથિ’. રસ્તા પર મરણ પામેલી યુવતીની આંખોને કાગડો ટોચી રહ્યો છે અને એનાં સ્તનોએ પુરુષસમાજનું અતિથિનવજાત શિશુ વળગેલું છે. આ માર્મિક દૃશ્ય સમાજમાં સ્ત્રીઓની સ્થિતિ પર આકરાં ટિપ્પણ જેવું છે. એક સજગ રચનાકારનું આ જ તો કર્તવ્ય છે અને સમાજનું ઋણ પણ છે કે એ પોતાના સમાજની વિસંગતિઓનું કેવું અને કેટલું પોતાની રચનાઓમાં નિરૂપણ કરી શકે છે.

અકિક્તમ હાલ ૮૪ વર્ષના છે^૨ અને એમનું કાવ્યજીવન ઘણાંના સરેરાશ જીવનથી પણ લાંબું છે. સ્વાભાવિક છે કે તેઓ કેરળ સહિત ભારતનાં બધાં જ મહત્વપૂર્ણ સામાજિક-રાજનીતિક પરિવર્તનોથી રૂબરૂ થયા હશે. એ જોવું રસપ્રદ પણ નીવડશે કે એમની આ પરિવર્તનોને લઈને કેવી પ્રતિક્રિયા રહી હશે. એમના દ્વારા રચાયેલા સાહિત્યનો પરિચય મેળવ્યા બાદ એ કહેવું અઘરું નથી કે એમને ત્યાં પરંપરાએ આધુનિકતાની ખાતર ખોરાકની ગરજ સારી છે. આધુનિકતાની સ્પષ્ટ વૈચારિક સમજ માટે પરંપરાનું હોવું એટલું જ અનિવાર્ય છે જેટલું ખેતરમાં ઊભા પાકને માટે ખાતરનું.

એમના સાહિત્યના વિપુલ ભંડારમાં એમની ઐતિહાસિક ચેતનાને સ્પષ્ટ રૂપે જોઈ શકાય છે, જેણે એમની કૃતિઓને કાળજીવી નહીં બલકે કાળજયી બનાવી છે. એમની રચનાઓ સમયવિશેષમાં ન રહીને સમય અને ભૌગોલિક સીમાઓનું અતિક્રમણ પણ કરે છે. એમાં પોતાના યુગબોધની સાથોસાથ આગામી જીવનની ઝલકનું સહજ સામંજસ્ય જોવા મળે છે. અકિક્તમનો સંપૂર્ણ રચનાસંસાર એ વાતનો ઘોતક છે કે પરિવર્તનની પ્રક્રિયા પરંપરાનો જ હિસ્સો છે કે જે નવીનતાના ઉન્મેષ માટે વાતાવરણનું નિર્માણ કરે છે. નવીનતા કે આધુનિકતાનો અર્ક શૂન્યમાં તો સંભવે નહીં. અહીં એમની એક પ્રસિદ્ધ કૃતિ ‘બલિદર્શનમ્’નું ઉદાહરણ પ્રસ્તુત જણાય છે. આ રચના રાજા મહાબલીના ઓણમ સમયના પુનરાગમન પર લખાયેલી છે. આ કૃતિની વિશેષતા એ છે કે આ એકસાથે પરંપરા અને આધુનિકતા બન્નેમાં વિચરણ કરે છે. સાથોસાથ એમાં પરિવર્તન અને

ઐતિહાસિકતાને સહજ રેખાંકિત કરી શકાય છે. કવિતા સ્વપ્નમાં ચાલે છે જેના અંતે ભગવાન મહાબલી પ્રગટ થાય છે. કવિતાના માધ્યમથી કવિએ મલયાળમ સમાજના ક્રમિક પરિવર્તનને દર્શાવ્યું છે. ઓણમ એવો તહેવાર છે કે જે કેરળના દરેક ઘરમાં ઊજવવામાં આવે છે. આ સર્વસ્વીકૃત તહેવારના માધ્યમથી સામાજિક ચિંતન અને જીવનશૈલીમાં આવેલા બદલાવને કાવ્યાત્મક ઉચ્ચતા સાથે જ અવલોકવામાં આ કવિતાનો ઉત્કર્ષ છે.

અક્કિત્તમે મહાબલીના આ તહેવારનાં મૂલ્યોને સર્વથા આધુનિક સંદર્ભો મૂકીને જોયાં છે. આ દીર્ઘ કવિતા એ એક વાતનું ઉદાહરણ છે કે પરિવર્તન અને નિરંતરતા પરંપરાને માંજે છે. પરિણામસ્વરૂપ પરંપરા મૂળ અર્થોને યથાવત્ રાખીને પોતાના વાસ્તવિક સંદર્ભોમાં આધુનિકતાને અંગીકાર કરી ભવિષ્યોન્મુખી બને છે. સ્વપ્નના અંતે જ્યારે મહાબલી પ્રગટ થાય છે ત્યારે તેઓ ઓણમ પર્વ પર ઘર કરી ગયેલી દેખાડાની પ્રવૃત્તિ પ્રત્યે ક્ષુબ્ધ જણાય છે. બસ આ જ મુકામ પર કવિતા આધુનિકતા અને પરંપરા બન્નેની વિવેચના પ્રસ્તુત કરે છે. જ્યારે આપણે પરંપરાને જાણવાનો પ્રયાસ કરીએ છીએ ત્યારે આપણો યુગબોધ દઢ થાય છે. એ પછી જ આધુનિકતાને સમગ્રતામાં સમજવાનો અને એની સમ્યક વિવેચના કરવાના માપદંડ સ્પષ્ટ થાય છે. ‘બલિદર્શનમ્’ એ રીતે પણ મહત્વપૂર્ણ છે કે અહીં આધુનિકતાના નામે ખરા અને ખોટાને સમજ્યા વિના આગળ વધતા રહેવાની સામાન્યતયા સ્વીકૃત પ્રક્રિયાની વિરુદ્ધ ઊભેલી આ રચના છે. આધુનિકતાને નામે સર્વને આત્મસાત્ કરતા જવું એ સમસ્યાઓને નોતરવા જેવું છે અને આ ક્રિયા પેઢી દર પેઢી ચાલ્યા જ કરે છે. આમ જુઓ તો આ પક્ષને આપણે અનાવશ્યક ગણીને ચાલતા હોઈએ છીએ. અક્કિત્તમ એક જગાએ કહે છે કે, ‘આધુનિકતાના અરીસામાં બધું એવું નથી હોતું જેવું દેખાય છે. એના વાસ્તવિક દર્શન માટે પરંપરા પાસે એની પ્રામાણિક તપાસ આવશ્યક છે.’ આ કથન મલયાળી સમાજની સાથોસાથ બધા જ સમાજોની પરંપરા અને આધુનિકતા સંબંધી ચેતનાની ઊંડી વિવેચના છે. કવિનું આ દર્શન જ એમને દશકો સુધી મલયાળી સંસ્કૃતિના પ્રતીકના રૂપમાં પ્રતિષ્ઠિત કરે છે. લોક અને સમયની આવી ગંભીર સમજની ભાવભૂમિ પર જ અક્કિત્તમનો રચનાસંસાર ઊભો છે.

આ પ્રકારના સમાજદર્શન વિશે સમાજની કેવી પ્રતિક્રિયા હોય છે એ જાણવા-સમજવા માટે અહીં ‘બલિદર્શનમ્’ કવિતાની રચનાપ્રક્રિયાને લઈને એક રસપ્રદ પ્રસંગનો ઉલ્લેખ સમુચિત જણાય છે. અક્કિત્તમ લાંબા સમય સુધી આકાશવાણી સાથે જોડાયેલા રહ્યા. એક વખતે એમના કેન્દ્ર નિયામકે એમને ઓણમ પર કવિતા લખવા કહ્યું. અક્કિત્તમે એ લખવાની શરૂઆત તો કરી પણ કશું જ બંધાતું જણાયું નહીં. નિયામકે એમને ઘરે રહી કામ કરવાની રજા પણ આપી. કવિ કેટલાક દિવસો સુધી પાછા પોતાના કામે આવ્યા નહીં. જોકે કામ પર ન આવવાથી કંઈ ઉકેલ આવવાનો ન હતો. કેટલાય છંદોમાં લખવાનો પ્રયત્ન કરી જોયો. કેટલાય પ્રયત્નો લખીને ફાડ્યા પછી આ રચના સામે આવી. જે દિવસે આકાશવાણી પરથી એનું પ્રસારણ થયું તે જ દિવસે ‘માતૃભૂમિ’ અખબારે એ

છાપવાની માગણી મૂકી. રેડિયો અને અખબારના માધ્યમ દ્વારા આ કવિતા જનજીવનનું કાવ્ય બની ગઈ.

મહાકવિ અક્કિત્તમની રાજનીતિક દૃષ્ટિ એક એવું બિંદુ છે જેને લઈને વાત કરવી જરૂરી છે. તેઓ રાજનીતિક વિચારધારાના રૂપમાં એ વાતનું સમર્થન કરે છે કે ક્યાંય કોઈ કોઈનું શોષણ ન કરે. જોકે તેઓ કમ્યૂનિસ્ટ નથી. બલકે એમ કહેવું જોઈએ કે વખતોવખત એમણે કમ્યૂનિસ્ટ વિચારધારાની ટીકા કરી છે. તેઓ એક જગાએ કહે પણ છે, ‘હું બધાં જ ભૌતિક અને માનસિક શોષણનો વિરોધ કરું છું. હું એક નવા સંસારનું સ્વપ્ન જોવા ચાહું છું જ્યાં બધાં જ લોકો પાસે કામ હોય. હાથ અને જીભ પર કોઈનાં બંધનો ન હોય. મગજ અને પેટ ભરાયેલાં હોય... જોકે ક્ષિતિજ ગમે તેટલી સોહામણી હોય પણ એ હોય છે તો હંમેશાં દૂર.’ આથી એમની રાજનીતિ સંબંધી સ્પષ્ટ સમજનો ખ્યાલ આવે છે કે જ્યાં તેઓ બધા જ પ્રકારના શોષણની વિરુદ્ધ ઊભા રહેવાની વાત કરે છે. જોકે તેઓ નિરાશા પણ વ્યક્ત કરે છે કે નજીકના ભવિષ્યમાં એ શક્ય બનવાનું નથી. આ પ્રસ્થાનબિંદુ પરથી કેરળના રાજનીતિક પરિદૃશ્યને નિરીક્ષણ કરવાથી જણાય છે કે લાંબા સમય સુધી કમ્યૂનિસ્ટ સરકાર હોવા છતાં ત્યાં શોષણ અને રોજગાર સંબંધી મૂળ પ્રશ્નો યથાવત્ ઊભા જ છે. એ શોષણમુક્ત સમાજ કે જ્યાં સર્વને રોજગાર મળે એવો યુટોપિયા (કલ્પિત આદર્શ સમાજ) આજે પણ એવો જ છે. જે વિશે એમણે કહેલું કે ક્ષિતિજ ગમે તેટલી સોહામણી હોય પણ એ હોય છે તો હંમેશા દૂર. તેઓ એવા સમાજની ઈચ્છા તો કરે છે પણ રાજનીતિથી સાહિત્યને પૃથક રાખવાની વાત પણ કરતા રહે છે.

કેરળના પ્રસિદ્ધ અખબાર ‘માતૃભૂમિ’ને ગયા વર્ષે આપેલી એક મુલાકાતમાં તેમણે આ ધારણાને ભારપૂર્વક રજૂ કરી છે. રાજનીતિક રૂપમાં સચેત રહેવું સાહિત્યના બદલે પાર્ટીના હિતમાં છે. એ અર્થમાં સાહિત્યની ઉપયોગિતા કેવળ રાજનીતિક પાર્ટીના વિકાસમાં કરવામાં આવે છે.’ અહીં કવિનું તાત્પર્ય છે કે સાહિત્યનો સંબંધ કોઈ ખાસ વિચારધારાવાળા રાજનીતિક પાર્ટીને બદલે સમય અને સમાજ પ્રત્યે ખુલ્લો દૃષ્ટિકોણ રાખવા સાથે છે. અક્કિત્તમના સમગ્ર સાહિત્યને જોતાં આ એક વાત પ્રમાણિત થાય છે કે ભલે ને તેઓ કોઈ ખાસ વિચારધારા સાથે નહોતા જોડાયા, પરંતુ સમાજ અને સામાન્ય માનવીને લઈને એમની નિસબત ક્યારેય સંકીર્ણ દૃષ્ટિનો શિકાર બનવા પામી નહીં. રાજનીતિનો ઉપયોગ જ્યારે એકાંગી રીતે થવા લાગે છે ત્યારે એ પોતાના ઉદ્દેશ્યોને સીમિત કરી બેસે છે. જ્યારે આ તો સૌ પ્રત્યે જવાબદાર રહેવાની પ્રક્રિયા છે, જેને કોઈ ખાસ દૃષ્ટિથી બાંધીને રાખી શકાય એમ નથી.

એક સાહિત્યિક વ્યક્તિત્વની સાથોસાથ અક્કિત્તમ સાચા અર્થમાં ગાંધીવાદી, સમાજસેવી, પત્રકાર, પટકથાલેખક વગેરે રહ્યા છે. એક રીતે જોતા આટલા દીર્ઘ જીવનકાળમાં એમના વ્યક્તિત્વે જે રીતે અનેકાનેક સ્વરૂપ અને આયામ ગ્રહણ કર્યાં છે તે આમ જુઓ તો દુર્લભ કહેવાય. આઠ વર્ષની ઉંમરમાં પોતાની પહેલી કવિતા લખીને એમણે મલયાળમ સાહિત્યમાં પોતાના પદાર્પણની ઘોષણા કરેલી. એક સુધારાવાદી

અને પુનર્જાગરણના આંદોલન માટે સક્રિય કાર્યકર્તાના રૂપમાં એમની છબી ઘણી વહેલી સ્પષ્ટ થવા માંડેલી. એમનો સાહિત્યિક વિસ્તાર કવિતા ઉપરાંત કથાસાહિત્ય, નાટક, નવલકથા, અનુવાદ વગેરે સુધી લંબાય છે. ભારતીય જ્ઞાનપીઠનો પપમો જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર અર્જિતમને મળવો એ માત્ર સાહિત્યનું સન્માન નથી બલ્કે સાહિત્યિક વ્યક્તિત્વના સમન્વિત આયામોનું પણ સન્માન છે.

પાઠટીપ :

૧. પપમા ભારતીય જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર સામરંભ નિમિત્તે ભારતીય જ્ઞાનપીઠે પ્રકાશિત કરેલ સ્મરણિકાનો પ્રવેશક. તારીખ ૨૪ સપ્ટેમ્બર ૨૦૨૦ના રોજ કવિના ગામ કુમારન્નુલૂર ખાતે પુરસ્કાર અર્પણ સમારોહ યોજાયો હતો.
૨. તારીખ ૧૫ ઓક્ટોબર ૨૦૨૦ના રોજ ૯૪ વર્ષની વયે કવિનું શ્રીસુર ખાતે નિધન થયું.

સાભાર સ્વીકાર

પ્રકીર્ણ

સંશોધનશાસ્ત્ર અને સાહિત્યમાં સંશોધન નરેશ શુક્લ, ૨૦૨૦, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૦૮, રૂ. ૧૩૫. આલોક કેશુભાઈ દેસાઈ, ૨૦૧૯, રંગદ્વાર પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૯ + ૧૦૪, રૂ. ૧૨૦. મહાત્મા ગાંધીનો પુનર્જન્મ સંપા. રોહિત શાહ, ૨૦૧૯, ગૂર્જર ગ્રંથ રત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, ૧૪ + ૧૫૪, રૂ. ૧૮૦. જિયા એન્ડ દાદા યોગેશ જોષી, ૨૦૨૦, ગૂર્જર પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૧૦ + ૧૪૧, રૂ. ૧૮૦. ગાંધીની નજરે દુનિયા મનસુખ સલ્લા, ૨૦૧૯, ગૂર્જર પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૧૨ + ૧૪૮. આસ્વાદન સંધ્યા ભટ્ટ, ૨૦૧૯, સાયુજ્ય પ્રકાશન, વડોદરા, પૃ. ૧૭૫, રૂ. ૨૦૦. ગાંધી : સનાતન ક્રાંતિકારી હરેશ ધોળકિયા, ૨૦૧૯, ન્યૂ મિન્ટ રોડ, પેરિસ બેકરી સામે, ભૂજ, પૃ. ૬૪, રૂ. ૧૦૦. જીવ્યા કરતાં જોયું ભલું સંગીતા સુધીર શાહ, ૨૦૧૯, સુધીર શાહ, કરીમ ચેમ્બર્સ, ત્રીજે માળ, અંબાલાલ દોશી માર્ગ, ફોર્ટ, મુંબઈ-૪૦૦૦૨૩, પૃ. ૨૪ + ૨૭૨, રૂ. ૨૯૯. સબકો સન્મતિ દે ભગવાન (રેડિયો નાટકો) : યાકુબ કોઠારિયા, ભાલ પ્રદેશ ગુજરાતી સાહિત્ય સમિતિ, ધંધુકા, પૃ. ૨૨૪, રૂ. ૩૦૦.

સંસ્કૃત નાટ્યકાર ભવભૂતિએ એના ‘માલતીમાધવ’ નાટકના પહેલા અંકમાં પોતાના કડક ટીકાકારોથી નારાજ થઈ જવાબ આપતાં લખેલું કે ચોક્કસ એનો યુગ આવશે જ્યારે મારો સમાનધર્મા કવિ ઉત્પન્ન થશે અને મારી કલાનો આદર કરશે. કારણ કાલ અંતહીન છે અને પૃથ્વી વિપુલ છે. (उत्पस्यते मम तु कोऽपि समानधर्मा कालो हययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी) ભવભૂતિથી માંડી છેક ઉમાશંકર જોશી સુધી આ એક દૃઢ માન્યતા રહી છે કે કોઈ ને કોઈ સમાનધર્મા મળી રહેશે. ઉમાશંકર જોશી તેથી જ ગુજરાતીમાં ‘સમસંવેદન’ જેવી સંજ્ઞા આપે છે. અહીં લેખક કે કવિની રચના પરત્વે ભાવક તરફથી સમાન સંવેદનની અપેક્ષા રખાયેલી છે. સાહિત્યજગતમાં ચાલી આવેલો ‘સમાનધર્મા’ કે ‘સમસંવેદન’નો ખ્યાલ સાહિત્યવિવેચનમાં નવેસરથી વિચારણા માગે છે.

અલભત્ત સંસ્કૃતમાં રાજશેખર જેવા આચાર્યે એના અલંકારશાસ્ત્રના પ્રંથ ‘કાવ્યમીમાંસા’ના ચોથા અધ્યાયમાં સાહિત્યજગતનાં બે મહત્ત્વનાં અંગો, કવિ અને ભાવક બંનેની પ્રતિભાની કારયિત્રી અને ભાવયિત્રી તરીકે ઓળખ આપી વ્યાખ્યાઓ બાંધી છે. સાય ધારયિત્રી ભાવયિત્રી. કારયિત્રી પ્રતિભા કવિને ઉપકારક છે, જ્યારે ભાવયિત્રી પ્રતિભા વિવેચક કે આલોચકને ઉપકારક છે. રાજશેખર કહે છે :

एकस्य तिष्ठति कवेर्गृह एव काव्य
मन्यस्य गच्छति सुहृद्भवानानि यावत् ।
न्यस्याविदग्धवदनेषु पदानि शश्वत्
कस्यापि सञ्चरति विश्वकुतूहलीव ॥

કેટલાક કવિઓની રચના પોતાના ઘરની ભીતર જ રહે છે, તો કેટલાકની મિત્રોનાં ભવનો સુધી પહોંચી જાય છે. કેટલાકની અવિદગ્ધોના મુખ પર સંચરણ કરતી વિશ્વભ્રમણની ઈચ્છા પૂરી કરે છે. આ કારયિત્રી પ્રતિભા છે, એની વ્યાખ્યા આપી રાજશેખર ભાવયિત્રી પ્રતિભાની વ્યાખ્યા આપે છે. રાજશેખર દર્શાવે છે કે જો કારયિત્રી પ્રતિભા કવિને ઉપકારક છે તો ભાવયિત્રી પ્રતિભા વિવેચક કે આલોચકને ઉપકારક છે. ભાવયિત્રી પ્રતિભા કવિના શ્રમને પૂર્ણ કરે છે અને કવિના વ્યાપારતરુને ફલિત કરે છે. ભાવકસ્યોપકુર્વાણા ભાવયિત્રી । सहि कवेः श्रममभिप्रायं च भावयति । तथा खलु फलितः कवेर्व्यापारतरुन्यथा सोऽवकोशी स्यात् । वणी, રાજશેખર આ સાથે ભાવકોની ઉચ્ચાવચ કોટિઓનો પરામર્શ કરી દર્શાવે છે કેટલાક અરોચકી સમાલોચકોને સારી રચનાઓ પણ સ્પર્શતી નથી, તો કેટલાક અતૃણાજયવહારી આલોચકો સારીનરસી બધી જ રચનાઓ પચાવી જાય છે. તો કેટલાક મત્સરી સમાલોચકો ઈર્ષ્યાવિશ રચનાને નાપસંદ કરે છે. આ

બધાંમાં રાજશેખરને મતે તત્ત્વાભિનિવેશી સમાલોચક જ શ્રેષ્ઠ છે, કારણ તત્ત્વાભિનિવેશી સમાલોચક જ અનોખી સૂઝ સાથે રસાસ્વાદ માટે સક્ષમ અને તાત્પર્યશોધમાં નિપુણ હોય છે.

આ તો દેખીતા એવા ભાવકોના અભિગમના પ્રકારો છે. પણ ભાવકની ભાવયિત્રી પ્રતિભા શું છે, એની સામગ્રી શી છે. એ કઈ રીતે કાર્યાન્વિત થાય છે, એ કઈ પ્રક્રિયાનો આશ્રય લે છે, ભાવનતંત્ર શાનું બનેલું છે, ભાવનવ્યાપાર કઈ રીતે જન્મે છે, ભાવનક્ષેત્ર શેનાથી પ્રભાવિત છે, કેટલું પ્રભાવિત છે : આ બધા ભાવકપ્રતિભા-અંતર્ગત ઊઠતા સવાલો છે. સંસ્કૃત કાવ્યમીમાંસાએ ભાવનની ચરમકોટિ પર રસમીમાંસા દ્વારા એની દાર્શનિક રીતિએ પ્રત્યુત્તરો શોધવાના પ્રયત્નો કર્યા છે. રસમીમાંસા દ્વારા દર્શાવ્યું છે કે ભાવકના સ્થાયી ભાવો પર સાહિત્યના વિભાવ, અનુભાવ અને સંચારીભાવોનું સંયોજન થતાં સાધારણીકરણથી સમાધિઅવસ્થા ઊભી થાય છે. અને એમાં સ્થાયીભાવનું રસમાં રૂપાન્તર થતાં નિરતિશય આનંદનો અનુભવ થાય છે. એક રીતે જોઈએ તો આ અભિગમ આદર્શીકરણ અને અમૂર્તકરણનો રહ્યો છે.

ભાવયિત્રી પ્રતિભા પરત્વે બીજો અભિગમ અનુભવનિષ્ઠ (empirical) અને મૂર્તકરણ (concretization) પણ હોઈ શકે. પશ્ચિમના જગતમાં વિકાસ પામેલા મનોવૈજ્ઞાનિક સંશોધનો તેમજ અર્થઘટનશાસ્ત્ર (Hermeneutics) તેમજ પ્રતિભાસમીમાંસા (Phenomenology)નાં નિષ્કર્ષો પણ ભાવયિત્રી પ્રતિભાને સમજાવવા હવે ખપે લગાડવા પડશે. એક બાજુ સાહિત્યસ્વરૂપ (work of art) છે અને બીજી બાજુ સાહિત્યકાર્ય (working of art) છે. આ બેનો સંદર્ભ અને સમન્વય હવે કેવળ તત્ત્વવિચારની ભૂમિ પરથી નહીં, પણ મનોવિજ્ઞાન અને અન્ય વિકસિત જ્ઞાનશાખાઓની ભૂમિ પરથી પણ જોવાવો જોઈએ.

આ ઉપરાંત ભાવયિત્રી પ્રતિભાને વર્તમાનમાં નડતા કેટલાક વિશેષ અવરોધો પણ લેખામાં લેવા જોઈએ. આજના ડિજિટલ વિશ્વમાં પૂરી એકાગ્રતા શક્ય નથી. આપણું હંમેશાં આંશિક ધ્યાન (Partial attention) એકાગ્ર થવા દેતું નથી. આથી રાજશેખર જેને સમાધિ, સાહિત્યમાં સમાધિ અવસ્થા કહે છે તે શક્ય નથી બનતી. વળી, વર્તમાન વિશ્વચિત્રને અનેક પૂર્વરોકાણો (preoccupations)થી ઘેરાયેલું અને વ્યગ્ર રાખે છે. તેથી કેન્દ્રબિન્દુ મળતું નથી. ક્યારેક ચોક્કસ વસ્તુઓ પરત્વેનો આપણો અંધાપો (Blind spots) આપણને પૂર્વગ્રહયુક્ત રાખે છે. આ ઉપરાંત Writer's Blockની જેમ Reader's Block હોય છે, જે વાચનને દૂષિત કરતો રહે છે. અધૂરામાં પૂરું આપણા પોતાના પૂર્વગ્રહો (prejudices), પક્ષપાતી (favours) પણ સતત આડે આવતાં રહે છે. પણ આ બધાંમાં સૌથી મોટી અડચણ છે તે સાહિત્યવિષયની અપૂરતી તાલીમ (lack of technical training and background) છે. ભાવયિત્રી પ્રતિભાને સમજવા માટે આ બધા અવરોધો અને અંતરાયોનાં વિવિધ પાસાંઓ લક્ષમાં આવવાનું કારણ વાચકની અને વાચનની મનોવૈજ્ઞાનિક ભૂમિકા અંગેની સમજનો વિકાસ અને એને અંગેની સભાનતા છે.

પશ્ચિમના વિવેચનમાં 'વિરેચન' (catharsis)ની ગ્રીક વિભાવના દ્વારા, 'ભવ્ય'ના સિદ્ધાન્તો દ્વારા, વિચ્છેદના જર્મન પ્રભાવ (Alienation effect) દ્વારા, રશિયન અપરિચિતીકરણ (defamiliarisation) દ્વારા, અમેરિકન નવ્ય વિવેચન (American new

criticism)નો પ્રતિભાવ દોષ (Affective fallacy) તેમજ આશયદોષ (Intentional fallacy)ની વિભાવનાઓ દ્વારા અપેક્ષાની ક્ષિતિજો (Horizons of expectation) દ્વારા ભાવન કે વાચનની વિભાવનાઓનું સતત એક યા બીજી રીતે વિશ્લેષણ થતું રહ્યું છે. જરા વિગતે જોઈએ તો પ્લેટો અને એરિસ્ટોટલે બતાવ્યું કે વાચન દરમ્યાન સાહિત્ય પોતાની વિશિષ્ટ રચનાને કારણે કઈ રીતે મનુષ્યની લાગણીનું વિરેચન (catharsis) કરી એને વધુ વિવેકસ્થિતિમાં મૂકે છે. લોન્જાઈનસે રોજિંદા જીવનમાં સહજ નથી એવી ભવ્ય લાગણીઓ, ભવ્ય વિચારો અને ભવ્ય આચારોથી સાહિત્ય કઈ રીતે એક સ્થિતિમાંથી બીજી સ્થિતિમાં વાચન દરમ્યાન ભાવકને ઊંચકે (Transport) છે એ દર્શાવ્યું. ઍર્ટોલ્ટ બ્રેષ્ટ જેવાએ અવરોધની સાહિત્યપદ્ધતિ દ્વારા ભાવકને લાગણીમાં વહી જતો અટકાવી સવિવેક સંયત નિર્ણય લેવા સક્ષમ બનાવે છે. રશિયન સ્વરૂપવાદે અપરિચિતીકરણ- (defamiliarization)ની પ્રક્રિયા કઈ રીતે મનુષ્યસંવેદનને પુનર્જીવિત કરતી સતેજ કરે છે એ દર્શાવ્યું. અમેરિકન નવ્યવિવેચન પ્રતિભાવદોષ અને આશયદોષની સમજ આપી રચનાના એકમાત્ર કલેવરને કેન્દ્રમાં લાવવા વાચકને સભાન કરે છે. તો, યુગવાર ઐતિહાસિક ક્ષિતિજો પડછે કઈ રીતે સાહિત્યનો અર્થ બંધાતો રહે છે એની સાહિત્યિક સાપેક્ષતાને જર્મનો અગ્રેસર કરે છે. એવું પણ બન્યું છે કે કેટલાકે ભાવકના સર્વસામાન્ય સંવેદન પર ભાર મૂક્યો છે, તો કેટલાકે વૈયક્તિક ભિન્નતાને આગળ કરીને પ્રતિભાવો અને પ્રતિક્રિયાને તપાસ્યાં છે. કેટલાકે કવિતાને પદાર્થ (object) તરીકે ન સ્વીકારી કવિતાના માત્ર પ્રભાવને કેન્દ્રમાં મૂક્યો છે. કેટલાકે સાહિત્યનાં વિવિધ વાચનોથી ઊભા થતા પ્રભાવોને લક્ષ્ય કરીને નારીવાદી, દલિતવાદી, સંસ્થાનવાદી-પ્રતિસંસ્થાનવાદી જેવાં વિશિષ્ટ વાચનો પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું છે. બીજી રીતે કહીએ તો વાચનનું શિક્ષણ (teaching of reading) મહત્વનું બન્યું છે.

આ બધાં પાછળનું ચાલકબળ અભિગ્રહણ સૌન્દર્યશાસ્ત્ર (Receptive Aesthetics) અભિગ્રહણ સિદ્ધાન્ત (Reception theory), વાચકોનો સિદ્ધાન્ત (Theory of readers), વાચકનો પ્રતિક્રિયા સિદ્ધાન્ત (Readers repose theory) છે. આ અભિગ્રહણ સિદ્ધાન્ત, બીજી રીતે કહીએ તો ભાવચિત્રી અભિગમ અગત્યનો બન્યો છે.

મૂળે તો અમેરિકન નવ્યવિવેચને સંરચના (Structure) અને પોત(Texture)ને આગળ ધરીને સાહિત્યકૃતિને એના લેખકના આશય અને વાચકના અનુભવથી દૂર કરી રહી હતી અને સાહિત્યકૃતિની અંતર્ગત ભાષાના સંબંધો પર સાહિત્યકૃતિને સ્થિર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. આવા પ્રકારના અભિગમને કારણે વાચક કે ભાવકનો તેમજ લેખકનો પણ છેદ ઊડી ગયો હતો. આની પ્રતિક્રિયા રૂપે અભિગ્રહણનો વાચકકેન્દ્રી અભિગમ અગ્રયાથી બન્યો. બીજી રીતે કહીએ તો ભાવક કે વાચકનું આ પુનરાગમન હતું. આ અભિગમમાં વાચનનો એક આક્રમક આનંદ (Ravishment) ઉમેરાયો. સાહિત્યની સંદિગ્ધતા, એના અવઢવ, એના અતિરેકો, એના મૌન સ્તરો ઉપયોગમાં લેવામાં આવ્યાં : હવે કોઈ એક અર્થ કે સ્થિર અર્થની ખેવનાનો ઈન્કાર થયો. દર્શાવાયું કે ક્યારેય વાચનનો કોઈ અંત નથી. કારણ વાચક ક્યારેય પૂરતું વાંચતો નથી કે પૂરું વાંચવાની ક્ષમતા ધરાવતો નથી.

સાહિત્યકૃતિ વચ્ચે આપણે હિસ્સેદાર (Participant) છીએ. આનો અર્થ એ થયો કે

આ તબક્કે વાચનનું નિશ્ચિત પ્રતિમાન (Model) ધીનવાઈ ગયું. વાચક સાહિત્યકૃતિમાં અર્થનો ઉત્પાદક બન્યો. આને કારણે લેખક, વાચક, કૃતિ, સાહિત્યભાષા, વ્યવહારભાષા, સાહિત્યવિશ્લેષણની પરંપરાગત કોટિઓ — આ સર્વ પ્રશ્નાર્થમાં મુકાયાં. પરિણામે વાચનની પ્રક્રિયા કેન્દ્રમાં આવતાં હવે વાચન જ હકીકતે સાહિત્યની વ્યાખ્યા બાંધે છે. પણ આ વાચન એક જવાબદારી પણ ઊભી કરે છે. તમે સાહિત્યકૃતિની વિગતો સાથે શું કરો છો, તમે અર્થઘટનો વચ્ચે કયા અર્થઘટનનો સ્વીકાર કરો છો. અર્થઘટનમાં કાંઈપણ ચાલી શકે એવું તો નથી. તમારે કૃતિને અર્થ આપવાનો છે. તમારે તમારા વાચનને, વાચનની ઘટનાને બીજાને ગળે ઉતારવા માટે પરિશ્રમ કરવાનો છે. સૌથી મહત્વનું તો એ છે કે તમે વાંચતાં વાંચતાં કોઈ ચોક્કસ અર્થઘટન પર કેવી રીતે પહોંચ્યા એને પ્રતીત કરાવવાનું રહે છે.

ઉદાહરણ તરીકે લેખક ચંદ્રકાન્ત પંડ્યાના પુત્ર સતીશ પંડ્યા એક વકીલ હોવા ઉપરાંત સાહિત્યસેવી પણ છે. એમણે એમના પુસ્તક ‘મારી દૃષ્ટિ’ ()માં કાલિદાસના ‘અભિજ્ઞાન શાકુન્તલમ્’ અને શૂદ્રકના ‘મૃચ્છકટિકમ્’ જેવાં સંસ્કૃત નાટકોમાં ન્યાયતંત્રવિષયક (Judicial criticism) વાચન કર્યું છે, અને એ સાથે સંસ્કૃત નાટ્યરચનાઓને નવી તાજગી બક્ષી છે. ન્યાયતંત્ર-અંતર્ગત ‘વ્યવહાર’ જેવા પ્રચલિત શબ્દનો કોઈ વિશિષ્ટ પારિભાષિક અર્થ થાય છે. ‘વ્યવહાર’ના અનેક અર્થોમાં એક અર્થ છે — દાવો ન્યાય, નિર્ણય વગેરે. વળી, એમાં વાદી, પ્રતિવાદી જે પોતપોતાના પક્ષો રજૂ કરે તેને અંગે સંદેહ ઊભો થાય તેને દૂર કરનારો વિચાર એ પણ વ્યવહાર છે. ‘શાકુન્તલ’ અને ‘મૃચ્છકટિકમ્’ બંને નાટકોમાં સતીશ પંડ્યાએ સાંયોગિક પુરાવા (circumstantial evidences)ને ધ્યાન રાખી નાટકના સૂક્ષ્મ તંતુઓને વાંચવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. ‘વ્યવહાર’ની દૃષ્ટિએ થયેલાં આ બંને નાટકોનાં વાચનો આ નાટકોને જોવામાં જરૂર નવો સંચાર ઊભો કરે છે. આ દર્શાવે છે કે અર્થ સંદર્ભગત છે પણ સંદર્ભો સીમાહીન હોય છે.

અહીં સ્પષ્ટ થશે કે વાચકે સાહિત્ય પરત્વે કયા પ્રકારની પદ્ધતિ અપનાવવી જોઈએ, અર્થઘટના અને પ્રતિક્રિયાઓ માટે કઈ ધારણાઓ, કેવી રીતે સ્વીકારવી જોઈએ, કઈ રીતે સાહિત્યનો અર્થ કરવો જોઈએ એનો આ અભિગમ અણસાર આપે છે. અભિગ્રહણ સિદ્ધાન્ત માને છે કે સાહિત્યનો અર્થ વાચકનો અનુભવ છે. આ અનુભવમાં ધારણાઓ છે, અવઢવ છે, સામનાઓ છે, કંઈક પ્રણાલીઓ છે, અપેક્ષાઓ છે — આ બધાંને કાર્યાન્વિત કરવામાં આવે છે. કૃતિનું અર્થઘટન એ આમ રચનાનું વિવરણ છે. સાહિત્યવાચનમાં મહત્વનું એ છે કે તમે જ્યાં પહોંચો છો તે કઈ રીતે પહોંચો છો. તમે સામે આવેલી સામગ્રી સાથે શું કરો છો, તમારા પ્રતિભાવ માટે તમે એ સામગ્રીની વિગતોને કઈ રીતે ખપમાં લો છો. આમ જોઈએ તો અમેરિકન નવ્યવિવેચન જે વાચકની પ્રતિક્રિયાને બાદ કરીને ચાલતું હતું તે વાચકની પ્રતિક્રિયા અભિગ્રહણ સિદ્ધાન્તમાં કેન્દ્રસ્થ બને છે.

સાહિત્યનો પરંપરાગત અર્થ દર્શાવે છે કે સાહિત્યમાં અર્થ શું છે. જ્યારે એની સામે અમેરિકન નવ્યવિવેચન દર્શાવે છે કે અર્થ કેવી રીતે ઊભો થાય છે. તો અભિગ્રહણ સિદ્ધાન્ત દર્શાવે છે કે સાહિત્ય અર્થનું સહસર્જન કરવા શું કરે છે. સાહિત્ય અને વાચક એ પરસ્પર પર પ્રભાવ નાખતી આંતરક્રિયાશીલ ઘટના છે. સાહિત્યરચના એ કેવળ વસ્તુ

નથી પણ ઘટના (event) છે. સાહિત્ય અને ભાવક વચ્ચેની આ આન્ટરક્રિયા (Interactive process)ને કારણે સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, રાજકીય કે ઐતિહાસિક સંદર્ભોથી વાચન અપેક્ષાની ક્ષિતિજો (Horizons of expectation) લઈને સાહિત્ય પાસે જાય છે. વાચકની આ અપેક્ષાઓની ક્ષિતિજોને કારણે જો વાચક નારી હોય, જો વાચક સમલિંગી હોય, વાચક દલિત કે અશ્વેત હોય, વાચક દિવ્યાંગ હોય તો અર્થઘટનની પ્રણાલીમાં એમનું જુદું જ યોગદાન શક્ય બને છે. બીજી રીતે કહીએ તો આ રીતે સાહિત્યવાચન સામાજિક અનુષ્ઠાન (social practice) તો છે પણ આને કારણે સાહિત્ય અને અભિગ્રહણ વચ્ચેની ક્રિયા ગતિશીલ બને છે. વસ્તુલક્ષી સાહિત્ય-અભિગમથી વિપરીત મનોવૈજ્ઞાનિક અને પ્રતિભાસ મીમાંસાપૂર્ણ આ અભિગમ વૈયક્તિક ભિન્નતાનો સમાદર કરે છે.

રાજશેખરના વિવિધ આલોચકોની જેમ અભિગ્રહણ સિદ્ધાન્તમાં કેટલાક આદર્શ વાચક (ideal readers) હોય છે. કેટલાક વધુ સારા (superior readers) વરિષ્ઠ વાચક હોય છે. કેટલાક સૂચિત વાચકો (implied readers) હોય છે. કેટલાક કલ્પિત વાચક (Virtual readers) હોય છે તો કેટલાક ઇતિહાસગત વાચક (Historical readers) હોય છે. પ્રતિકારી વાચક (Resisting readers)ની પણ નોંધ લેવાયેલી છે. બીજી રીતે કહીએ તો અભિગ્રહણ સિદ્ધાન્તમાં અર્થ અંગેના અનેક સિદ્ધાંતો અને અનેક પ્રકારના ‘વાચકો’ એમાં દાખલ થયા છે.

કેટલાક રચનામાં રહેલા અર્થને મેળવવા ધારે છે. કૃતિનું Paraphraser કરે છે અને વસ્તુલક્ષી અર્થની શોધ કરે છે. કેટલાક માને છે કે વાચન સમયમાં થતું હોય છે તેથી સંવેદનો, વિચારો, લાગણીઓ, મૂલ્યાંકનો, પ્રતિક્રિયાઓ સમયે સમયે બદલાતાં રહે છે અને તેથી અર્થ પદાર્થ નથી, પણ પ્રક્રિયા છે એ જોઈ શકાય છે. કેટલાક અર્થને નીપજ (product) માને છે. સામાજિક સંકેતો અને અર્થઘટનો વચ્ચે મનોવૈજ્ઞાનિક કે સમાજવૈજ્ઞાનિક અર્થઘટનો વચ્ચે મનોવૈજ્ઞાનિક અને સમાજવૈજ્ઞાનિક રચના ઊભી કરે છે. આથી ઊલટું, બહારનાં તત્વોને સદંતર બાદ કરી રચનાની તરાહ કે ડિઝાઈન પર ભાર મૂકે છે. કેટલાક માને છે કે રચનામાં અર્થ (meaning) એક રહે છે પણ અર્થવત્તા (significance) બદલાયા કરે છે. મહત્ત્વની વાત એ છે કે જે તે વાદમાં માનનારા વાચનને જે કે તે વાદ સાથે જોડવાનો પુરુષાર્થ કરે છે. આ બધું જોતાં એક વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે સાહિત્યક્ષેત્રે વાચક અને અર્થ અંગેનો ખ્યાલ આખરી નથી લેવાનો. સાહિત્યનું ભાવનક્ષેત્ર એક સંકુલ ક્ષેત્ર છે.

આ બધાં કારણોને લઈને, પ્રારંભમાં આપણે જોયું તેમ ‘સમાનધર્મા’ કે ‘સમસંવેદન’નો ખ્યાલ આજે ટકી શકે તેમ નથી. આ ખ્યાલ પુનર્વિચારણા માગે છે. ભાવકની હેસિયત અને ભાવનની પ્રક્રિયા સમયે સમયે ઇતિહાસના પડકારો ઝીલે છે. એટલું જ નહીં, વૈયક્તિક મનોવ્યાપારો પણ સમયે સમયે પરિવર્તિત થતાં આવે છે. અપેક્ષાની ક્ષિતિજો પણ વિસ્તરતી અને સંકોચાતી અને બદલાતી રહે છે. કોઈ એક સમયે ભાવક દ્વારા, ભાવનવ્યાપાર દ્વારા થયેલી પ્રક્રિયા જે તે ભાવકસ્થિતિને પ્રતિબિંબિત કરતી ચાલે છે. □

નોંધ : * શ્રી મોહનલાલ પટેલ ભારતીય સાહિત્ય વ્યાખ્યાન-માળા અંતર્ગત હેમચંદ્રાચાર્ય નોર્થ ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં આપવાનું હતું તે વક્તવ્ય કોરોનાકાલને કારણે અનિશ્ચિત સમય માટે મુલતવી રહ્યું છે.

કલાવિદુષી કપિલા વાત્સ્યાયન

ભરત દવે

૨૦૨૦નું વર્ષ દુનિયાભરમાં કોરોનાની મહામારીનું વર્ષ છે જેણે અનેકનો ભોગ લીધો છે. પરંતુ આ વર્ષમાં એ સિવાય પણ એવી કેટલીય જાણીતી હસ્તીઓએ વિદાય લીધી છે જેમાં અભિનેતા રિશિકપૂર, ઈરફાન, બાસુ ચેટરજી, પં. જસરાજ, ઇબ્રાહિમ અલ્કાઝી, સૌમિત્ર ચેટરજી વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આ યાદીમાં એક વધુ નામ ઉમેરાય છે કલાવિદુષી કપિલા વાત્સ્યાયનનું. કદાચ મોટા ભાગના લોકો આ નામથી એટલા પરિચિત નહીં હોય પરંતુ આ દેશની મહાન સમૃદ્ધ કલાસંસ્કૃતિનો વિશ્વભરમાં પરિચય કરાવનાર, ભારતીય કલાઓનો ઇતિહાસ આલેખનાર, વિદેશી કલાવિશેષજ્ઞોમાં ભારતીય સંસ્કૃતિ પરત્વે ઉત્સુકતા પેદા કરનાર અને ભારતની કલાક્ષેત્રે શાસકોની, શિક્ષણકારોની અને કલાઉપાસકોની દૃષ્ટિ અને દિશા કંડારી આપનાર કોઈ હોય તો તે કલાવિદુષી કપિલા વાત્સ્યાયન (૧૯૨૮-૨૦૨૦) હતાં.

સ્વયં એક ઉત્કૃષ્ટ કોટિનાં વિદ્વાન, લેખિકા અને કલાવિશેષજ્ઞ હોવા ઉપરાંત તેમનો બીજો પરિચય એ પણ આપી શકાય કે તેઓ મહાન હિન્દી કવિ સચ્ચિદાનંદ વાત્સ્યાયન ‘અજ્ઞેય’નાં પત્ની હતાં. તેઓનું લગ્ન ૧૯૫૬માં થયેલું. ૧૯૬૯માં બંને અલગ થઈ ગયા પછી પણ વાત્સ્યાયન તરીકેની ઓળખ કપિલાજીએ જાળવી રાખેલી. કપિલા વાત્સ્યાયન ભારતીય કલાસંસ્કૃતિના હરતાફરતા ‘એનસાઈક્લોપીડિયા’ હતાં. તેમને હૈંચે અને ઢોઢે સદાય ભારતીય કલાઓનું ઉત્થાન, જાળવણી, પ્રસાર અને તેનાં ગૌરવ-પ્રતિષ્ઠા રહેતાં આવેલાં. તેમની વિદ્વત્તાથી, તેમના કામથી અને તેમની સર્જનાત્મક કલ્પનાશક્તિથી કપિલા વાત્સ્યાયન ભારતીય સભ્યતા-સંસ્કૃતિનાં એક મુખર પ્રવક્તા,

એક શક્તિશાળી અવાજ બની ગયાં.

તેમના જીવનકાર્યમાં કપિલાજીએ સૌથી વધારે ભાર તો ભારતના સમૃદ્ધ વૈવિધ્યપૂર્ણ વારસા પર, કલાસૌંદર્ય બાબતે ભારતીય માનસના ખુલ્લાપણા પર અને આપણી પ્રજાના સર્વસમાવેશી દૃષ્ટિકોણ પર મૂકેલો. કલાઓ પ્રત્યેની તેમની ગહન સમજ અને પ્રતિબદ્ધતા તેમને ૧૯૮૭માં ‘ઈંદિરા ગાંધી નેશનલ સેન્ટર ફોર આર્ટ્સ’નાં સ્થાપક ટ્રસ્ટી બનાવવા દોરી ગઈ જેમાં તેઓ વર્ષ ૧૯૯૩થી ૨૦૦૦ સુધી એકેડેમિક ડિરેક્ટર તરીકે પણ રહ્યાં. કપિલા વાત્સ્યાયને તેમની જિંદગીના છ દાયકા નૃત્ય, નાટ્ય, ચિત્ર, શિલ્પ, સ્થાપત્ય વગેરે જેવાં વિવિધ કલાસ્વરૂપોને સમજવા-શીખવામાં, તેના તબક્કાવાર ઇતિહાસનું અધ્યયન કરવામાં, પ્રત્યેક કલાસ્વરૂપના ઉદ્ભવ અને વિકાસ પાછળનાં કારણભૂત પરિબળોને ખોળવા-સમજવામાં અને એ બધાંનું ઊંડાણથી અધ્યયન, પરિશીલન, લેખન કરવામાં ગાળ્યાં. એ બધાંના પરિપાક રૂપે તેમણે આપણને કેટલાક મૂલ્યવાન કલાવિષયક ગ્રંથો પણ આપ્યા.

કપિલા વાત્સ્યાયન જોડેનો મારો પરોક્ષ પરિચય દિલ્હીમાં રાષ્ટ્રીય નાટ્ય વિદ્યાલયના અભ્યાસકાળથી. નાટ્યશિક્ષણના અમારા અભ્યાસક્રમમાં એક વિષય ‘ભારતીય પ્રશિષ્ટ નાટકો’ (Classical Indian Drama)નો હતો જે માટે કપિલા વાત્સ્યાયનનાં કેટલાંક વ્યાખ્યાનો અમારે માટે ગોઠવવામાં આવેલાં. સંસ્કૃત નાટકો, ભરતનું નાટ્યશાસ્ત્ર, ભારતીય નૃત્ય, નાટ્ય, ચિત્ર, શિલ્પ, સ્થાપત્ય અને સંગીતની કલાઓ, એ દરેકનો ઇતિહાસ, એ પાછળના ગૂઢાર્થો વગેરેની ઘણી ઊંડી સમજ ધરાવનારાઓમાં કપિલાજી અજોડ હતાં.

વધુમાં કપિલા વાત્સ્યાયન, મૂળ આપણા ગુજરાતનાં પરંતુ દિલ્હીને કાર્યક્ષેત્ર બનાવી, એનએસડીમાં અધ્યાપનકાર્ય કરતા શ્રી ગોવર્ધન પંચાલના ઘનિષ્ઠ મિત્ર રહેલાં. પંચાલદાદાનો વિષય તો હતો ‘નાટ્યગૃહોનું સ્થાપત્ય’ (થિયેટર આર્કિટેક્ચર), પરંતુ તેમની ‘પેશન’ હતી ક્લાસિકલ સંસ્કૃત નાટકો અને નાટ્યાચાર્ય ભરતમુનિએ વ્યાખ્યાયિત કરેલી પ્રાચીન ભારતીય રંગભૂમિ. આ અભ્યાસ-સંશોધનમાં અને છેવટમાં પ્રકાશિત કરાયેલા તેમના બે ગ્રંથોમાં પંચાલદાદાને સૌથી વધારે માર્ગદર્શન કપિલા વાત્સ્યાયનનું મળેલું. એનએસડીમાં કપિલાજીનાં વ્યાખ્યાનો આયોજિત કરવા પાછળ પણ પંચાલદાદાનો જ ઉત્સાહ જવાબદાર રહેલો. એનએસડીમાંથી નિવૃત્ત થયા બાદ દાદા અમદાવાદમાં સ્થાયી થયેલા અને મારાં ઘણાં નાટકોમાં તેમણે સેટડિઝાઈન કરેલી તેથી તેમને અવારનવાર મળવાનું થતું. મને યાદ છે કે એ અરસામાં દાદા તેમના અભ્યાસ-સંશોધનમાં ક્યાંય પણ ગૂંચવાય એટલે અચૂક કપિલાજીને યાદ કરતા.

કપિલાજીનો જન્મ ૧૯૨૮માં દિલ્હીમાં પિતા રામલાલ મલિક અને માતા સત્યવતી મલિકના પંજાબી આર્યસમાજ પરિવારમાં થયેલો. જાણીતા હિન્દી કવિ-વિવેચક કેશવ મલિક તેમના મોટા ભાઈ થતા હતા. નાનપણથી જ કપિલાજી સ્વતંત્ર મિજાજનાં હતાં. શિક્ષણમાં તેમણે અંગ્રેજ સાહિત્ય સાથે દિલ્હી વિશ્વવિદ્યાલયમાંથી અને એજ્યુકેશનના વિષય સાથે અમેરિકાના મિશિગન વિશ્વવિદ્યાલયમાંથી – એમ બે અનુસ્નાતક ડિગ્રીઓ

મેળવેલી. પછીનાં વર્ષોમાં તેમણે બનારસ હિન્દુ વિશ્વવિદ્યાલયમાંથી વાસુદેવશરન અગરવાલના માર્ગદર્શન હેઠળ કવિ જયદેવના પ્રસિદ્ધ કાવ્ય ‘ગીતગોવિંદ’ને ભારતીય દૃશ્યકલાઓમાં વિવિધ સ્વરૂપે ઉતાર્યા હોવાના વિષય પર જ પીએચડી કરેલું. અને એટલે જ પછીનાં વર્ષોમાં કપિલાજી જેટલા વિસ્તારથી જયદેવના ‘ગીતગોવિંદ’ કાળના સામાજિક-સાંસ્કૃતિક પરિવેશ વિશે બોલી શકતાં એટલી જ તીવ્રતા અને નિસબત સાથે પાબ્લો પિકાસોનાં સર્જન વખતની વિષમ રાજકીય-સામાજિક પરિસ્થિતિ વિશે પણ બોલી શકતાં. પોતાના ગુરુની માફક કપિલાજીએ પણ ભારતીય કલાઓની ઓળખરૂપ વિભિન્ન મથાળાંઓને દૂર કરી દઈ એ કલાઓનાં મૂળમાં એકીસાથે અસ્તિત્વ ધરાવતા સંખ્યાબંધ પ્રવાહોને ખોળી કાઢવા બહુ ઊંડું સંશોધન કરેલું. આ પછી તેમણે દિલ્હી, બનારસ, ફિલાડેલ્ફિયા અને કેલિફોર્નિયાનાં શૈક્ષણિક સંસ્થાનોમાં અધ્યાપનકાર્ય કરેલું.

કોલકાતા, શાંતિનિકેતનમાં તેમના નિવાસ દરમિયાન પૌર્વાત્ય નૃત્યોના સમૃદ્ધ સાંસ્કૃતિક મૂલ્યને એક વાર પામી લીધા બાદ કપિલાજી કથક શીખવા અચ્ચન મહારાજ પાસે ગયા. ભરતનાટ્યમ્ શીખવા માટે મીનાક્ષી સુંદરમ્ પિલ્લાઈ પાસે ગયાં. અમોબી સિંઘ પાસેથી મણિપુરી નૃત્ય શીખ્યાં. હજુ આગળ ઉપર તેમણે કલાક્ષેત્રમાંથી પણ ભરતનાટ્યમ્ અને ઓડિસી નૃત્યશૈલીઓની તાલીમ મેળવી. ૧૯૪૫માં દિલ્હીના ફીરોઝશાહ કોટલાની પાર્શ્વભૂમાં યોજાયેલા સૌપ્રથમ રાષ્ટ્રીય નૃત્ય મહોત્સવમાં તેમણે કથક નૃત્યની રજૂઆત કરેલી. કપિલા વાત્સ્યાયન કમલાદેવી ચટ્ટોપાધ્યાય અને રુક્મણિદેવી અરુંડલે પાસેથી પણ ઘણું શીખવા પામેલાં.

ગોવર્ધન પંચાલની જેમ જ આપણા ગુજરાતના પ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર શ્રી હકુ શાહના પરિવાર જોડે પણ કપિલાજીનો ઘનિષ્ઠ સંબંધ રહેલો અને એટલે તેમણે એકથી વધુ વાર અમદાવાદની મુલાકાત લીધેલી. હકુ શાહના પુત્ર જાણીતા તસવીરકાર પાર્થિવ શાહે પણ કપિલાજીના માર્ગદર્શન હેઠળ ખૂબ કામ કરેલું. તેમના મત અનુસાર ‘કપિલાજી કડક શિસ્ત સાથેના ભારે કપરા ‘task master’ હતાં. એટલે કે તેમની નિશ્રામાં કામ કરવું એક કસોટી, એક ભારે પડકાર હતો. કારણ કે તેમની અપેક્ષા અને મૂલ્યાંકન ઘણા ઊંચાં રહેતાં. તેમની કાર્યદૃષ્ટિ અને શિસ્ત પણ ગજબની હતી. તેમની સાથે કે તેમના હાથ નીચે કામ કરતી વ્યક્તિની એટલી તૈયારી કે સજ્જતા ન હોય તો તેનું આવી જ બનતું.’

પાર્થિવ પોતાનો અનુભવ વર્ણવતાં કહે છે કે, ‘કપિલાજીની પ્રકૃતિ અને વ્યક્તિત્વ જ એવાં હતાં કે તેમની જોડે કામ કરતા સરકારી અધિકારીઓ તેમને હંમેશાં ગંભીરતાથી લેતા અને સાથે તેમનો આદર પણ કરતા. એમનાં નેતૃત્વ હેઠળ કામ કરવું ખરેખર કઠણ હતું, વળી આ સમય એવો પણ હતો જ્યારે મોટા ભાગના પુરુષોની માનસિકતા હજુ મહિલા બોસ (ઉપરી-અધિકારી) હેઠળ કામ કરવા ટેવાયેલી નહોતી. તેમના મનમાં સતત એક વિરોધી ભાવ રહેતો. પરંતુ આખરમાં સૌ કોઈને એક હકીકત સ્વીકારવી પડતી કે એમના વિષયો પરનું તેમનું જ્ઞાન અને સમજ અભૂતપૂર્વ હતાં.

ગોવર્ધન પંચાલ, હકુ શાહ, પાર્થિવ શાહ અને હજુ એક ગુજરાતી સુપ્રસિદ્ધ

નૃત્યસમીક્ષક અને કલાવિદ - ડૉ. સુનિલ કોઠારી પણ કપિલા વાત્સ્યાયનના નિકટના વર્તુળમાં રહેલા. તેમની અસાધારણ વિદ્વતાને અંજલિ આપતાં તેઓ કહે છે કે તેમણે ભારતીય કલાસિકલ સાહિત્ય, નૃત્ય અને શિલ્પનો સૌપહેલી વાર સંયુક્ત, સહક્રિયાત્મક (synergic) સંબંધ જોડી આપી એ પ્રાચીનકાળના વિવિધ સર્જનોમાં સચવાઈ રહેલી એકસૂત્રતા પર ભાર મૂકેલો. કપિલા વાત્સ્યાયને કલાસિકલ સાહિત્ય અને કલાઓને એક મહાન યુગકર્મ રૂપે નિહાળી તેનું આપણને અખંડ દર્શન કરાવેલું. તેમણે સંસ્કૃત નાટકો, ભારતીય નાટ્યશાસ્ત્ર, શિલ્પ-સ્થાપત્ય, સૌંદર્યશાસ્ત્ર, અધ્યાત્મ અને નૃત્ય-ચિત્ર જેવી અન્ય કલાઓને વિચાર અને કલ્પનાશીલતાના આધારે જોડીને સમજાવેલી.

ભારતીય કલાસિકલ, પારંપરિક અને સમકાલીન નૃત્યોને તેઓ પરસ્પરના કોઈ જ ટકરાવ કે આંતરવિરોધ વગર જોઈ શક્યાં. એ બધાંમાં તેમને લગભગ સમપ્રમાણમાં કલ્પનાશીલતા અને સર્જનાત્મકતાનાં દર્શન થયાં. પરિણામે તેઓ એકસરખા આત્મવિશ્વાસ સાથે પ્રશિષ્ટ અને આધુનિક કલાવિશ્વમાં વિહાર કરી શક્યાં. એક વાર એક મુલાકાતમાં તેમણે કહેલું કે, ‘હું ક્યારેય આધુનિક નૃત્યથી (બીજા) આધુનિક નૃત્ય તરફ નહોતી ગઈ, પારંપરિક નૃત્યથી આધુનિક નૃત્ય તરફ ગયેલી. પરિણામે તેનાં આદિ, ઉદ્ગમ અને વિકાસ પાછળનાં કારણભૂત પરિબલોને હું જાણી શકેલી.’

ભારતીય નૃત્યોની સાથે સાથે કપિલાજીએ પાશ્ચાત્ય નૃત્ય-સ્વરૂપો સમજવામાં પણ ખૂબ રસ દેખાડેલો. ત્યાંનાં નૃત્ય-સ્વરૂપો વિશેનું તેમનું આકલન એવું હતું કે ‘ભારતીય નૃત્યપરંપરા પૃથ્વી જોડે સંવાદ સાધે છે જ્યારે પશ્ચિમની નૃત્યપરંપરા તેનાથી મુક્ત થવા ઝંખે છે પણ અનેક પ્રયાસો છતાં એ તે કરી શકી નથી.’ મૂર્તને અમૂર્ત સાથે અથવા ગોચરને અગોચર સાથે સંમિશ્રિત કરવા તેમજ કલા અને વિજ્ઞાન વચ્ચેના સંબંધને ઓળખવા તેમણે ગહન ચિંતન કર્યું. તે ઉપરાંત ભારતીય નૃત્યસ્વરૂપોમાં નર્તકોના દેહના ભૌમિતિક આકારો અને તેમની સંગતમાં ભારતીય સાંસ્કૃતિક નભોમંડળને તેજોમય કરી દેતી સંકુલ તાલ-રચનાઓ સંદર્ભે પણ કપિલાજીએ ઘણી રસપ્રદ સમજૂતીઓ આપી.

કપિલા વાત્સ્યાયને ભારતીય નૃત્યમાં રહેલી ‘શારીરિકતા’(physicality)નો અભ્યાસ કર્યો. અને બાદમાં તેને પાશ્ચાત્ય નૃત્યની ‘શારીરિકતા’ સાથે સરખાવી તેના અનોખાપણાને સમજવા પ્રયાસ કર્યો. તેમને પ્રતીતિ થઈ કે એશિયન પરંપરામાં રહેલી ‘શારીરિકતા’ નૃત્ય દરમિયાન નર્તકના શરીરને અતિક્રમી જતી જોવા મળે છે. એશિયન નૃત્ય દેહતાની ધરતી સાથે જડાયેલું છે જ્યારે પાશ્ચાત્ય નૃત્ય અવકાશમાં ઊડવા ઝંખતું નજરે પડે છે! અને આ તફાવત નોંધવા છતાં બંનેમાં રહેલી સહક્રિયાત્મકતા(synergy)ની નોંધ લેવાનું પણ તેઓ ચૂક્યાં નથી. એક વાર તેમણે કહેલું કે એ પ્રત્યેક પારંપરિક નૃત્યશૈલીના રૂઢિગત નીતિનિયમોથી બંધાયા વગર હું તેના અંતર્સત્ત્વને પામી શકી. એમ પણ કહી શકાય કે હું નિર્બંધ છતાં એક પ્રકારે ‘બંધ’ (અથવા બદ્ધ) વ્યક્તિ બની શકી ! (unbounded bounded person)".

કપિલા વાત્સ્યાયન પ્રયોગ કે પરિવર્તનનાં સહેજ પણ વિરોધી ન હતાં. પણ તેમનો એ આગ્રહ જરૂર હતો કે તમારો દરેક નવો પ્રયોગ ભારતીય કલાસિકલ નૃત્ય-સ્વરૂપોને

આગળ વિકસાવવાના ધ્યેય સાથેનો જ હોય અને તેના મૂળ પ્રાચીન સ્વરૂપને ઓગાળવાનો, તેની અસલિયતને નબળી પાડવાનો કે તેના અંતર્સત્ત્વથી પ્રેક્ષકોનું ધ્યાન વિચલિત કરવાનો આશય બિલકુલ ન હોય. અહીં એ પણ યાદ રહે કે કપિલા વાત્સ્યાયનના રસ કે પસંદગીના વિષયોનો વ્યાપ માત્ર ભારતીય નૃત્યો સુધી મર્યાદિત ન હતો. આ બાબત તો તેમનાં લખાણોથી જ સાબિત થઈ જાય છે. જેમ કે એમના આ એક ગ્રંથનું જ મથાળું વાંચો : 'Plural Cultures and Monolithic Structures : Comprehending India and The Indian Arts, their Ideational Background and Principles of Forms.'

ભારતીય નૃત્યપ્રકારોને સમજવામાં કપિલાજીના સર્વાંગી અભિલાઈપૂર્ણ અભિગમે એક તદ્દન નવો માર્ગ કંડાર્યો. તેમના પ્રયાસોથી ભારતીય નૃત્યો ન માત્ર વિશ્વના સાંસ્કૃતિક નકશા પર ગૌરવપૂર્ણ સ્થાન પામ્યાં પરંતુ એનો વિસ્તૃત પ્રસાર અને અર્થસભર સમજૂતી દુનિયાના અનેક કલાપ્રેમીઓ અને અભ્યાસીઓને ભારતીય નૃત્યકલાના હજુ આગળ પરના સંશોધન-વિશ્લેષણ તરફ દોરી ગયાં. એમના બહુપરિમાણી વ્યક્તિત્વને કારણે તેઓ સભાન પ્રયાસો વગર ખૂબ જ સહજતાથી તેમના સૈદ્ધાંતિક જ્ઞાનને વ્યવહારમાં નક્કર સ્વરૂપ આપી શક્યાં. ભારતીય કલાસંસ્કૃતિને તેના ખરા સંદર્ભમાં સમજી શકવા માટે તેમણે બહુવિષયક અભિગમ લાગુ પાડ્યો. હિન્દી કવિ અશોક વજ્રપેયી લખે છે કે 'ભારતીય સંસ્કૃતિને કપિલા વાત્સ્યાયને એક વહેતી નદી રૂપે નિહાળી જેની દિશા તો જાણી શકાય પણ તેનું રૂપ, તેનો આકાર, તેના વહેણો અને વમળો સમયની સાથે સાથે નિરંતર બદલાતાં રહે એ હકીકત સ્પષ્ટ કરી આપી.'

કપિલા વાત્સ્યાયન એક અનુભવસિદ્ધ સંસ્થા-સ્થાપક (Institution Builder) હતાં. તેમણે "Centre for Cultural Resources and Training"ની સ્થાપના કરી. એવી જ રીતે "Indira Gandhi National Centre for the Arts" વિકસાવવાની સંકલ્પના પણ તેમની જ હતી. આ સાથે તેઓ "Indian Council for Cultural Relations"નાં ઉપપ્રમુખપદે રહેલાં. તેઓ "Indian International Centre"ના પણ પ્રમુખ હતાં અને "Asiatic International Reserarch Division"ના ચેયરપર્સનપદે પણ રહેલાં. સાહિત્ય, લલિતકલા અને સંગીત-નાટક જેવી દેશની મુખ્ય ત્રણ રાષ્ટ્રીય અકાદમીઓની સ્થાપના કરવા પાછળ પણ તેમનું જ અધિકતર માર્ગદર્શન રહેલું. તેમની બે વખત રાજ્યસભામાં પણ નિમણૂક થયેલી.

કપિલા વાત્સ્યાયન ભારત સરકારના શિક્ષણ મંત્રાલયમાં કલાસંસ્કૃતિ વિભાગનાં મંત્રી પણ રહી ચૂકેલાં. ત્યાં કલાક્ષેત્રે એમની ભૂમિકા સલાહકારની, વહીવટકર્તાની અને નીતિનિર્ણાયકની હતી. કપિલાજી દેશમાં ઠેર ઠેર ગ્રંથાલયો, સંગ્રહાલયો અને પુરાતન મૂલ્યવાન ચીજવસ્તુઓને એકત્ર કરનાર તેમજ જાળવનાર સંગ્રહસ્થાનો ઊભાં કરવાં અને તેમને ઉત્તરોત્તર વિકસાવવાની પ્રવૃત્તિ સાથે પણ સક્રિયપણે જોડાયેલાં. પાંચ દાયકાઓ સુધી તેઓ આંતરરાષ્ટ્રીય સાંસ્કૃતિક સંબંધો જોડે દ્વિપક્ષીય અને બહુપક્ષીય સ્તરે સંકળાયેલાં. આઈઆઈસીમાંથી મળતી માહિતી પ્રમાણે તેમના કાર્યકાળ દરમિયાન કપિલા વાત્સ્યાયને અન્ય દેશો જોડે ભારત સરકાર વતી પચાસ જેટલા સાંસ્કૃતિક કરારો કરેલા.

જવાહરલાલ નહેરુની સાંસ્કૃતિક રાજનીતિ સંદર્ભે તેઓ અનેક કલાકારોનાં જૂથોને

અને સાંસ્કૃતિક મંડળોને વિશ્વપ્રવાસે લઈ જવામાં કારણભૂત રહેલાં. મહાન કલાકારો બાલસરસ્વતી અને બિરજૂ મહારાજને વૈશ્વિક દર્શકો સમક્ષ લઈ જવા માટે તેઓ જ નિમિત્ત બનેલાં. તેમનો પ્રભાવ અને ઉત્સાહ એ હદના હતા કે ૧૯૮૩માં દિલ્હી ખાતે યોજાયેલ આંતરરાષ્ટ્રીય બિનજોડાણવાદી ચળવળ સંમેલન પ્રસંગે મુલાકાતી રાજદૂતોના લાભાર્થે, તમામ કાયદાકીય બંધનો (રેડ ટેપ)ની અવગણના કરીને પણ ઐતિહાસિક ચોલાવંશની કલાકૃતિઓને દક્ષિણનાં મંદિરોમાંથી ઉઠાવી લાવી મર્યાદિત સમય પૂરતી રાષ્ટ્રીય સંગ્રહાલયમાં પ્રદર્શિત કરવામાં તેઓ સફળ રહેલાં. નહેરુ-ગાંધીના શાસનકાળ દરમિયાન વાત્સ્યાયન ભારતીય કલાઓના પ્રસાર અને પ્રસ્તુતિ માટે વિશ્વભરમાં ધૂમતાં સાંસ્કૃતિક રાજદૂત તરીકેની ઓળખ પામેલાં.

ડૉ. સુનિલ કોઠારી કહે છે કે ભારતીય સંસ્કૃતિ અને વિવિધ કલાઓનાં મહત્વનાં જટિલ પાસાંઓનું સંશોધન કરવામાં, તેની વધુ શોધખોળ કરવામાં અને તેનું પ્રગતિશીલ અર્થઘટન અને પુનઃઅર્થઘટન કરવામાં કપિલા વાત્સ્યાયને પોતાનું સમસ્ત જીવન સમર્પિત કર્યું. કપિલાજીની સઘળી ઊર્જા માત્ર એક સમયના યશસ્વી ભૂતકાળની બેકાબૂ ઘેલછાથી રચાયેલી નહોતી, પરંતુ વર્તમાનની આવશ્યક સભાનતા સાથેના અને આવનાર ભવિષ્યની ગણતરી સાથેના તેમના સંગીન અભ્યાસ પર આધારિત હતી. ડૉ. કોઠારી કહે છે કે, ‘તેમના વિશાળ સમૃદ્ધ પ્રદાનને માત્ર એક સૂત્ર મારફતે સમજવું હોય તો કહી શકાય કે તમામ કલાઓ પ્રત્યે તેમણે વિકસાવેલો આંતરશાખાકીય અભિગમ (Interdisciplinary approach). ઉદાહરણ તરીકે ભારતીય નૃત્યનો સૌંદર્યાત્મક સિદ્ધાંત (aesthetic theory) વિકસાવવા તેમણે સાહિત્ય, ચિત્ર, સંગીત અને નાટકના અભ્યાસને જરૂરી ગણ્યો. વધુમાં કલાસિકલ નૃત્યો માટેની તેમની ગહન અભિરુચિ જ આગળ ઉપર તેમને ગ્રામીણ લોકનૃત્યો, આદિવાસી અને જનજાતિ સમુદાયોનાં પારંપરિક નૃત્યોને જોવા-સમજવા સુધી દોરી ગઈ. શાઈની વર્ગીઝ જેવાં કહે છે કે, ‘અમારા જેવા જિજ્ઞાસુ લેખકોને કપિલા વાત્સ્યાયને ભારતીય કલાઓનો ત્રિપરિમાણી દષ્ટિકોણ સમજાવ્યો.’

કપિલાજીની કુશાગ્ર બુદ્ધિ, અસમાધાનકારી અભિગમ અને દરેક કાર્યમાં ચિવટ અને ચોકસાઈનો આગ્રહ તેમના વ્યક્તિત્વની લાક્ષણિકતાઓ હતી. તેમની હેઠળ કામ કરનાર લોકો માટે કપિલાજીની અપેક્ષાઓ મુજબનું કાર્ય સંપન્ન કરી આપવું અત્યંત કપરું, દુષ્કર ગણવામાં આવતું. આને કારણે જ તેઓ એક કડક, કાબેલ અને શિસ્તબદ્ધ વહીવટકર્તાની સાથે સાથે શ્રેષ્ઠ પરિણામો લાવનાર એક કુશળ સંસ્થા-સ્થાપક પણ બની શક્યાં. બીજું, કલાસાંસ્કૃતિક પ્રસારનાં સૂત્રો તેમને હસ્તક હોવાથી કપિલાજીને સૌથી મોટો લાભ એ મળ્યો કે તેમને કમલાદેવી ચટ્ટોપાધ્યાય, જવાહરલાલ નહેરુ, મૌલાના આઝાદ, ડૉ. રાધાકૃષ્ણન અને ઈંદિરા ગાંધી જેવાંઓના પ્રત્યક્ષ સંપર્કમાં આવવાનું થયું. આ તમામ પ્રતિભાશાળી મહાનુભાવો પાસેથી તેમને કંઈ ને કંઈ મૂલ્યવાન ગ્રહણ કરવાને મળ્યું.

પોતાના અગાધ જ્ઞાનને કારણે જ કપિલાજી દુનિયાભરનાં મેધાવી કલાવિશેષજ્ઞો સાથે ફળદાયી સંવાદ સાધી શક્યાં અને ભારતીય કલાઓની ઝીણી ઝીણી બારીકીઓ કે

વિશેષતાઓને તેના તત્કાલીન સામાજિક, આધ્યાત્મિક અને ઐતિહાસિક સંદર્ભમાં રજૂ કરી વિદેશી નિષ્ણાતોને ભારતના આંતરિક સૌંદર્ય અને ઊંચાઈનો ખરો પરિચય કરાવી શક્યા. એવા પણ પ્રસંગો વારંવાર આવતા જ્યારે અચાનક, કોઈ જ પૂર્વતેયારી વગર તેમને વિવિધ દેશોના રાજદૂતો કે સાંસ્કૃતિક પ્રતિનિધિઓ સાથે ભારતીય કલાઓ વિશે વાતચીત કે વાર્તાલાપ કરવાની જરૂર પડતી અને એવા સંજોગોમાં પણ કપિલાજી બધાને આસાનીથી પ્રભાવિત કરી જતાં.

કપિલા વાત્સ્યાયનની પ્રકૃતિમાં જ્ઞાન કે વિદ્વત્તાનો સહેજ પણ ઘમંડ નહોતો. તેમણે આજના કેટલાંક નામાંકિત નૃત્યસમીક્ષકો અને કલાવિવેચકોને માર્ગદર્શન આપી પ્રોત્સાહિત કર્યાં. તેમણે જે કોઈ પરિસંવાદો, પ્રદર્શનો, સંગ્રહાલયો, કલાવિથિકાઓ, કલા-મહોત્સવો આયોજિત કર્યાં તેમાં ભાગ લેનાર ઊગતા કે નામાંકિત હર કોઈ કલાકાર કે વિશેષજ્ઞને તેમણે સમાનભાવે માર્ગદર્શન અને પ્રોત્સાહન પૂરાં પાડ્યાં. કપિલાજી વાત્સ્યાયનના જીવનકાર્યને સન્માનિત કરવા ભારત સરકારે તેમને પદ્મશ્રી, પદ્મવિભૂષણ અને સંગીત નાટક અકાદમી એવોર્ડ પ્રદાન કર્યાં. આ ઉપરાંત તેમને બીજા પણ અનેક રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય સન્માન અને પારિતોષિકો મળેલાં.

૯૨ વર્ષે થયેલા તેમના નિધનના સમાચારથી આઘાત પામેલા તેમનાં મિત્રો, સાથીઓ અને ચાહકો દ્વારા તેમની વિદ્વત્તાને, ભારતીય કલાઓને વિશ્વભરમાં પ્રસિદ્ધિ અપાવી હોવાનાં તેમનાં મૂલ્યવાન કાર્યોને યાદ કરી શ્રદ્ધાંજલિ આપવામાં આવી. ૧૯૬૦ પહેલાંથી કપિલાજીના ઘનિષ્ઠ પરિચયમાં રહેલા વિખ્યાત હિન્દી કવિ શ્રી અશોક વાજપેયીએ તેમના નિધનને પોતાની સૌથી ‘મોટી અંગત ખોટ’ ગણાવીને કહ્યું કે, ‘વાત્સ્યાયનની વિદાયથી ભારતીય કલાસંસ્કૃતિએ પોતાને વિશ્વના નકશા પર મૂકી આપનાર એક મહેનતુ રાહબર ગુમાવ્યો છે.’ વાજપેયીએ વધુમાં જણાવ્યું કે, ‘કપિલા વાત્સ્યાયન એક ઉત્કૃષ્ટ કોટિનાં સંસ્થા-નિર્માતા (institution-builder) હતાં. તેમના સમયગાળાના લગભગ તમામ પ્રસિદ્ધ કલાકારો અને કલાવિશેષજ્ઞોના સંપર્કમાં તેઓ આવેલાં. તેમની અધિકૃત આત્મકથામાં તેમને પરિચિત એવાં ૨૦૦૦ જેટલાં નામો જોવા મળે છે.’

આઈઆઈસીના ભૂતપૂર્વ મંત્રી રહેલા અને લગભગ બે દાયકા સુધી કપિલાજી સાથે કામ કરી ચૂકેલા શ્રી એન. એચ. રામચંદ્રન કહે છે કે ‘સામાન્ય રીતે લોકોમાં આર્ટ હિસ્ટોરિયન (કલાઓના ઇતિહાસકાર) તરીકે જાણીતાં કપિલા વાત્સ્યાયન એક કુશળ કેળવણીકાર અને વહીવટકર્તા પણ હતાં. તેમની સાથે કામ કરવું ખરેખરમાં એક લડાવો હતો.’ એવી જ રીતે પ્રસિદ્ધ તસવીરકાર પાર્થિવ શાહે જણાવ્યું કે, ‘છેલ્લે છેલ્લે તેમની વધતી જતી વય અને નબળી પડતી જતી નજર છતાંય ભારતીય કલાઓના ઉત્તરોત્તર વિકાસ માટેની તેમની પ્રતિબદ્ધતા જીવનના અંત સુધી એવી ને એવી જ જળવાઈ રહેલી. તેઓ ઊર્જાથી છલોછલ હતાં. તેમનામાં કામ કરવાની અખૂટ શક્તિ પડેલી. તેમનું જ્ઞાન અને વિદ્વતા બેમિસાલ હતાં. તેમનામાં વિનોદવૃત્તિ પણ ભારોભાર હતી.’

નૃત્યસમીક્ષક ડૉ. સુનિલ કોઠારીએ કહ્યું કે, ‘તેમની વિદાય સાથે કપિલા

વાત્સ્યાયનનું સ્થાન વિશ્વના સુપ્રસિદ્ધ કલાવિદો સ્ટેલા કેમરિશ, એલિસ બોનર, ડો. આનંદ કુમારસ્વામી અને ડો. વી. રાઘવનની યશસ્વી હરોળમાં આવી ગયું છે.' મોડર્ન આર્ટ નેશનલ ગૅલરીના અગાઉના ડિરેક્ટર રાજીવ લોચન કહે છે કે, "Vatsyayan straddled tradition and contemporality equally well. For her, it was a continuum." (વાત્સ્યાયન પરંપરા અને સમકાલીનતા - બંનેને સાથે રાખીને ચાલી શક્યા. એમાં તેમને સાતત્ય દેખાયેલું).

કપિલા વાત્સ્યાયનની પ્રતિબદ્ધતા રાજકીય સત્તા પ્રતિ નહીં પણ માત્ર ને માત્ર ભારતીય સંસ્કૃતિના ઉત્કર્ષ માટેની હતી. એ છતાં આપણા દેશમાં જે પરંપરા ચાલતી આવી છે તે અનુસાર નહેરુ-ગાંધી પરિવાર સાથે તેમનો નાતો જગજાહેર હોવાથી બિનકોંગ્રેસી સરકારો આવતાં તેમની પ્રવૃત્તિઓ અટકી પડી. તેમને સ્વાભાવિક રીતે જ નહેરુવિયન દૃષ્ટિકોણથી જોવા-મૂલવવામાં આવતાં હતાં. પરંતુ કપિલાજીનાં કાર્યો માત્ર સરકારકેન્દ્રી ન હતાં. એટલે તેમને માટે વ્યક્તિગત નિવૃત્તિ લેવાનો સવાલ જ નહોતો. કપિલા વાત્સ્યાયન માટે એક જ વાત કહી શકાય કે તેમણે ભરપેટ જીવનરસ માણ્યો. તેમની જીવનશૈલી હંમેશાં ગાંધીવિચાર અનુસાર રહી.

તેમનું આત્મવિશ્લેષણ પણ દાદ માગી લે તેવું હતું. જ્યોતિ સભરવાલે કપિલા વાત્સ્યાયન પર લખેલી આત્મકથામાં કપિલાજી પોતાને 'એવા ગબડતા પથ્થર સ્વરૂપે મૂલવે છે જેની આસપાસ નકરી શેવાળ બાઝી ગઈ હોય!' આગળ બોલતાં તેઓ જણાવે છે કે 'એટલી બધી શેવાળ વીંટળાઈ ગઈ છે કે હવે જાણે પથ્થર જ રહ્યો નથી, તેના પર મારી જન્મભૂમિ વિશેના જ્ઞાનની શેવાળના થરના થર જામી ગયા છે!'

સંદર્ભસામગ્રી

Kapila Vatsyayan, Grand Matriarch of Cultural Research : Anuj Kumar in *The Hindu*

Kapila Vatsyayan, An Unbounded Bounded Person : Sunil Kothari in *The Hindu*

Kapila Vatsyayan : "Art was Expression of Life for Her" : Shiny Vergese in *Indian Express*

Books By Kapila Vatsyayan :

Traditions of Indian Folk Dance (1976)

The Square and the Circle of Indian Arts (1997),

Bharata : The Natya Sastra (2006)

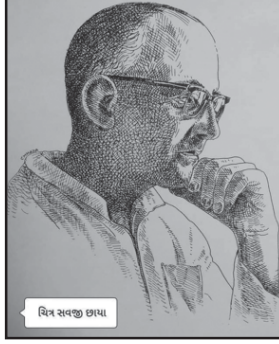
Dance in Indian Painting (2004)

Classical Indian Dance in Literature and the Arts (2007)

Transmissions and Transformations : Learning Through the Arts in Asia. (2011)

હવે ફાધર વાલેસ રહ્યાં નથી

પ્રફુલ્લ રાવલ

ગુજરાતી ભાષાની સાદાઈનું સૌન્દર્ય અને સામર્થ્ય જો કોઈ લેખકે દર્શાવી આપ્યું હોય તો તે ફાધર વાલેસે. મૂળ સ્પેનિશ પરન્તુ ગુજરાતી ભાષાને બરાબર આત્મસાત્ કરી અને અર્ક સમા વિચારબિન્દુઓ એમણે એમનાં લખાણોમાં આપ્યાં જેમ કે;

- પૂરા દિલથી આદરેલો અતિથિધર્મ આપણને આપોઆપ નીતિપરાયણ બનાવી દે છે.
- નદીની સાર્થકતા સંયમમાં છે.
- મન પર સવાર થયેલો વિચાર દેહનો કબજો લઈને જ જંપશે. કલ્પનામાં ઊઠેલો તરંગ પ્રલયનું તાંડવ મચાવીને જ જંપશે.
- આત્મવિશ્વાસ વગર વિજય ન સંભવે.
- જિજ્ઞાસા એ જ્ઞાનનું આંગણું છે.

એમનાં લખાણો એમની વિચારયાત્રાની ફળશ્રુતિ છે, જેમાં મનોમંથનનો યોગ છે. ભલે ઈસુસંઘના ફાધર વાલેસ પ્રચારક હતા પરન્તુ એમનાં હૃદયદ્વાર સહુ માટે ખુલ્લાં રહેતાં. સામાજિક નિસબત ને સમાજ સાથે અનુબંધ એમની જીવનશૈલી હતી. એમનું જીવનલક્ષ્ય હતું યુવાનોને દિશા ચીંધવાનું. યુવાવર્ગ સદાચારના રસ્તે ચાલે ને પોતાનું જીવન સફળ બનાવે. એમનાં લખાણોમાં આત્મકથાનું તત્ત્વ ભરપૂર હતું કારણ કે પોતાના અનુભવને જ એ અભિવ્યક્ત કરતા હતા.

ફાધર વાલેસે સાવ જુદી રીતે પોતાની કથા ‘આત્મકથાના ટુકડા’માં લખી છે. એમાં બાની વાત કરી છે તો એન્જિનિયર પિતા સાથે મોટાભાઈનું સ્મરણ કર્યું છે. વીતેલી વીસમી સદીના સાતમા-આઠમા દાયકામાં ફાધર વાલેસે ગુજરાતના—સવિશેષ

અમદાવાદના યુવાનોના હૃદયમાં માનભર્યું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું તે પ્રારંભે એમનાં લખાણોથી અને પછી એમના આચારથી. ૪ નવેમ્બર, ૧૯૨૫ના રોજ સ્પેનમાં જન્મેલા ફાધર વાલેસ પંદર વર્ષની વયે ગૃહત્યાગ કરીને ઈસુસંઘની સાધુસંસ્થામાં જોડાયા. તે પૂર્વે એમના પિતાનું અવસાન થયું હતું. આ પિતા વિશે દિલથી ફાધર વાલેસે લખ્યું છે. એમના અવસાન પછીની પરિસ્થિતિ કેવી હતી ! એમના શબ્દોમાં સાંભળીએ :

“તે પહેલાં અમારું કુટુંબ ખૂબ સુખી હતું. બાપુજી સારી પ્રતિષ્ઠા ધરાવતા, બા કુશળતાથી ઘર ચલાવતાં, અને અમે બે ભાઈઓ સારી રીતે ભણતા. ભવિષ્ય માટે કોઈ ચિંતા નહોતી. જીવન-વીમો ઉતરાવીને એક દિવસ બાપુજી ઘેર આવ્યા હતા ત્યારે એનાં કાગળિયાં બાને બતાવીને કહ્યું હતું : ‘આપણા છોકરાઓનું ભવિષ્ય આમાં સલામત છે. હવે કોઈ ચિંતા ન કર.’ પણ ભવિષ્ય સલામત નહોતું. તેઓ ગયા એટલું જ નહિ પણ એમણે આવા શ્રમથી ઉતરાવેલા જીવનવીમાના પૈસા પણ ગયા અને આખી સાચવેલી મિલકત પણ કરુણ રીતે ગઈ. જાણે એમના અવસાનનું દુઃખ પૂરતું ન હોય એમ બીજે વર્ષે સ્પેનમાં આંતરવિગ્રહ ફાટી નીકળ્યો ને દેશના બે ભાગલા પડ્યા. એ જ દિવસે અમે ત્રણે જણાં એક સગાને મળવા બીજા ગામમાં ખાલી પહેરેલે જ કપડે ગયાં હતાં તો યુદ્ધમાં એ ગામ દેશના એક ભાગલામાં જ્યારે અમારું ગામ બીજા ભાગલામાં ગયું હતું. યુદ્ધ પછી અમે અમારા ગામમાં પાછાં ગયાં ત્યારે ઘરની ચાર દીવાલ સિવાય અમારું બીજું કંઈ નહોતું. બધું લૂંટાઈ ગયું હતું. મારા નાનાજી અમને મદદ કરતા હતા પણ એમનું પણ યુદ્ધમાં એવું જ બન્યું. એટલે અમે સાવ નિરાધાર રહ્યાં. એક વર્ષે અમે અનાથ થયાં. બીજે વર્ષે નિરાશ્રિત બન્યાં.”

ફાધર વાલેસે ઈસુસંઘમાં તાલીમ લીધી અને ગ્રીક પ્રશિષ્ટ સાહિત્યમાં અને પ્રાચીન-અર્વાચીન તત્ત્વજ્ઞાનમાં ડિગ્રી મેળવી. સંઘના આદેશે અધ્યાપક બન્યા. ૧૯૪૯માં ભારત આવ્યા. મદ્રાસમાં ગણિતની સાથે એમ.એ. કર્યું. વલ્લભવિદ્યાનગરમાં ગુજરાતી શીખ્યા. પૂનામાં ચાર વર્ષ વિશ્વધર્મોનો અભ્યાસ કર્યો. એની પરીક્ષા આપતાં પહેલાં એમણે જિંદગીનું પહેલું પુસ્તક લખવાનો આરંભ કર્યો. તેય ગુજરાતીમાં ‘એ પુસ્તક તે ‘સદાચાર’. આ પુસ્તક બે મહિનામાં એમણે પૂરું કર્યું. પછી ‘ગુપ્ત ગુનાના સંતોષ’ સાથે એમણે પરીક્ષા આપી અને એમાં પ્રથમ વર્ગમાં ઉત્તીર્ણ થયા. ત્યાર બાદ અમદાવાદ આવીને સેન્ટ ઝેવિયર્સ કોલેજમાં ગણિતના અધ્યાપક થયા. અધ્યાપન દરમિયાન એમને પુસ્તક છપાવવાની ઈચ્છા તો હતી જ. એક પ્રકાશકનો સંપર્ક સાધ્યો. પરંતુ પ્રતિભાવ નિરાશાજનક હતો. હાર્યા વગર એમણે પુસ્તકપ્રકાશનના પ્રયાસો કર્યા. જોકે એમને એમાં સફળતા ન મળી. ફાધર વાલેસ લખે છે : ‘એટલે છેવટે મેં સ્પેન દેશમાં રહેતાં મારાં પૂ. બાને પત્ર લખીને એમની મદદ માગી. એમણે તરત જરૂરી પૈસા મોકલ્યા અને પુસ્તક છપાયું. મારા હાથમાં મારું પહેલું પુસ્તક આવ્યું ત્યારે મને ઘણો આનંદ થયો. એની કિંમત રાખી હતી ૭૫ પૈસા.’

પહેલા પુસ્તક પછી ફાધર વાલેસ એમની સરળ લેખનશૈલીથી જાણીતા થયા અને બયુભાઈ રાવતના નિમંત્રણે ‘કુમાર’માં લખવાનું આરંભાયું. એ લેખો ‘વ્યક્તિ ઘડતર’

નામે પ્રસિદ્ધ થયા છે. એમની આ લેખમાળાને ૧૯૬૬નો કુમારચંદ્રક અર્પણ થયો. ‘કુમાર’માં એ લેખમાળા ચાલતી હતી ત્યારે ‘ગુજરાત સમાચાર’માંથી આમંત્રણ મળ્યું અને ત્યાં ‘નવી પેઢીને’ નામક કોલમનો આરંભ થયો. પછી તો એ લેખો એ જ નામે પુસ્તક રૂપે પ્રસિદ્ધ થયા. ફાધર વાલેસના મતે ‘નવી પેઢીને’ કોલમે ‘મારે માટે અમદાવાદમાં અને ગુજરાતમાં લોકહૃદયનાં દ્વાર ખોલ્યાં’ પછી તો એમની લેખનયાત્રા વણથંભી વર્ષો સુધી ચાલી. ‘જનકલ્યાણ’ અને ‘સુવિચાર’માં પણ લેખમાળા ચાલી. ૧૯૬૮માં એમને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું શ્રી અરવિંદ સુવર્ણચંદ્રક પારિતોષિક મળ્યું. ફાધર વાલેસ ગણિતના અધ્યાપક હોઈ ગુજરાત યુનિવર્સિટીએ એમને જી.એચ. હાર્ડીના ‘Pure Mathematics’ના અનુવાદનું કામ સોંપ્યું અને એમની પાસેથી ‘કેવળ ગણિત’ નામે અનુવાદનું પુસ્તક મળ્યું. ફાધર અને એમના લેખનકાર્યનું એ ‘એક સીમાચિહ્ન’ ગણાવું જોઈએ એમ માને છે. એમણે ‘સુગણિતમમ્’ માં લેખો લખ્યા હતા અને જ્ઞાનગંગોત્રી ગ્રંથશ્રેણીમાં ડૉ. પ્ર. યુ. વૈદ્ય સાથે ‘ગણિતદર્શન’ ગ્રંથ લખ્યો હતો. ગુજરાત સાહિત્ય સભા દ્વારા ૧૯૭૯નો રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક એનાયત થયો હતો.

૧૯૭૩માં ફાધર વાલેસે પોતાનાં લખાણોના પ્રભાવ સંદર્ભે લોકસંપર્કની ભાવનાથી કોલેજનું રહેઠાણ છોડીને અમદાવાદની પોળોમાં વિહારયાત્રા શરૂ કરી. એ યાત્રા દરમિયાન પોળમાં રહેતા. આ અનુભવો એમણે ‘વિહારયાત્રા’ ભાગ ૧-૨-૩માં વર્ણવ્યા છે. આ વિહારમાં આત્મત્યાગની ભાવના હતી તો લોકસંપર્ક સાધવાની પણ લાગણી હતી. એમણે પોળેપોળે જવાનો એમનો હેતુ સ્પષ્ટ કરતાં લખ્યું હતું : ‘મારાં લખાણોથી મને ઘણા લોકોનો પરિચય થયો છે. હવે દૂરથી સલાહ અને ઉપદેશ આપવાં સહેલાં છે. પણ વ્યર્થ જ છે. લોકો મને કહે છે : ‘તમે અમારામાંના એક બની ગયા છો.’ પણ મને ભાન રહ્યા કરે છે કે હજી ઘણું અંતર છે. હું નવરંગપુરામાં, બંગલામાં, પૂરી સગવડોની વચ્ચે રહું, અને મારા વાચકો શેરીઓમાં ને પોળોમાં સંકડાશમાં ને અગવડમાં રહે એ બરાબર નથી. જેમને માટે હું લખું છું, કામ કરું છું, જીવું જ છું એમની વચ્ચે ને એમની જેમ હું રહી શકું તો જ લખાણો સાચાં ગણાય.’

૧૯૭૩થી એમણે ગુજરાત છોડ્યું એ બધાં વર્ષો દરમિયાન એમણે જે લખ્યું તેમાં સમાજઘડતર એમનો લેખનઉદ્દેશ રહ્યો હતો. એમનાં લખાણોમાં વિષયોનું વૈવિધ્ય જોવા મળે છે. એનાં ‘જૂજવાં રૂપ’ જે ‘ઈન્દ્રધનુષ્યની આકર્ષક લીલા’ સમાં છે તેની પાછળ એનું માત્ર ‘શ્વેતરંગ’ છે જે ‘દિલનો શ્વેતરંગ’ છે અને એ જીવનપ્રેમ, પ્રભુપ્રેમ અને પ્રભુનિષ્ઠાથી સભર છે. સુરેખ અને સુસ્થિલ આ લેખો ‘વાચકના ચિત્તમાં વિચારભાવનો તણખો’ મૂકી જાય છે. એમાં કેવળ આનંદભાવ હોય છે. ક્યારેક વિનોદ તો ક્યારેક કટાક્ષ હોય. ચિંતનકણિકા મળે. એમનાં લખાણોમાં ઉપાલંભભાવ કરતાં મૈત્રીભાવ સવિશેષ છે. એમને રમણલાલ જોશીએ ‘આધુનિક સંત’ તરીકે ઓળખાવ્યા છે. અને ‘એમનાં પુસ્તકો પ્રજાના શીલની કેળવણીની બહુમૂલ્ય બાળપોથીઓ છે.’ ક્યારેક એમની શૈલીની એકવિધતા ખૂંચે છે. પરંતુ એની સરળતા અવશ્ય આકર્ષે છે. ‘શબ્દલોક’ જેવું પુસ્તક એમના ભાષાપ્રેમને નિર્દેશે છે. એમનાં પુસ્તકોની સંખ્યા ખાસ્સી મોટી છે. એમણે ગુજરાતી ભાષાના સંદર્ભે

બે પુસ્તકો ભેગાં કરીને ‘વાણી તેવું વર્તન’ પુસ્તક આપ્યું છે તેમાં ગુજરાતી ભાષાની ખૂબી - ખાસ દર્શાવી છે. એમાં રમેશ બી. શાહના મતે ‘ગુજરાતી ભાષામાં વ્યક્ત થતી ભારતની સંસ્કૃતિની ચર્ચા’ છે. ફાધર વાલેસ ગુજરાતી ભાષાને અપરિગ્રહી માને છે. પ્રેરકરચના ગુજરાતીમાં હોવાનું એમણે નોંધ્યું છે જે અંગ્રેજી ભાષામાં ક્વચિત્ જ જોવા મળે છે. એમની ચર્ચા રસિક બની છે.

ફાધર વાલેસનાં મોટા ભાગનાં લખાણો કોલમ નિમિત્તે લખાયાં છે એટલે એમાં સમસામયિક પ્રશ્નો-સમસ્યાઓની ચર્ચા અવશ્ય હોય. પરિણામે કાળક્રમે કેટલુંક લખાણ અપ્રસ્તુત પણ બની રહે. છતાંય એમની વાણી અનંતરાય રાવળને ‘વા’લેશરીની વાણી’ લાગી છે. ‘ભૂલો, નબળાઈઓ વગેરેની વાત કરતાં ફરિયાદ કે કચવાટ વ્યક્ત થાય તો તે મૂઢુ સહાનુભૂતિભરી વાણીમાં, રોષ કે ઉગ્ર આકોશના સ્વરમાં નહીં.’ ફાધર વાલેસની લોકપ્રિયતા એમનાં લખાણોની સરળતા અને એમના મધુર વ્યક્તિત્વથી ઊભી થઈ હતી. સંગીતના શોખીન ફાધર વાલેસે ૧૯૮૩માં ઉમંગથી કહ્યું હતું : ‘ગુજરાતને મેં મારું સ્મિત આપ્યું છે. એમાં મારી શ્રદ્ધા છે; મારો પ્રેમ છે, મારો ઊંડો સંતોષ છે અને ગુજરાતે મને પોતાનો કરીને મારું જીવન ધન્ય બનાવ્યું છે. ગુજરાતે મને પ્રેમ આપ્યો છે, સાચા ચાહકો આપ્યા છે, જેમના વગર મને જીવવું જ ન ગમે એવા અંગત આત્મીય દિલોજાન મિત્રો આપ્યા છે. એ મારા જીવનની સાચી મૂડી છે. ગુજરાતમાં સુખી છું, કારણ કે મારા શ્રેષ્ઠ મિત્રો ગુજરાતમાં છે.’ આવું કહેનાર ફાધર વાલેસ પછી તો ગુજરાતથી દૂર ગયા. અલબત્ત, એમની ભાવભૂમિ તો ગુજરાત જ રહી છે. અનેક પ્રેરક પુસ્તકોના કર્તા ફાધર વાલેસે એમનાં લખાણોથી ગુજરાતી ભાષાની અમૂલ્ય સેવા કરી છે.

ભારતનું નાગરિકત્વ એમણે મેળવ્યું હતું. એમનો ગણિતપ્રેમ અનન્ય હતો. ગણિતના દેશ-વિદેશના અનેક પરિસંવાદોમાં એમણે ભાગ લીધો હતો. ગુજરાતમાં અનેક પરિસંવાદોમાં એમણે ભાગ લીધો હતો. ગુજરાતમાં હતા ત્યારે અનેક કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ એમણે મિત્રવાણીમાં વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં. પ્રેમભર્યાં ફાધર વાલેસનું એક કાળે ગુજરાતમાં હોવું એક આનંદઘટના હતી. નેવું વર્ષના ફાધર પાછલી વયે ગુજરાત છોડી એમના વતનમાં ગયા. ત્યાં ઈસુસંઘના કાર્યમાં જોડાયેલા. એમની નિષ્ઠાને સલામ કહેવામાં એમના પ્રત્યેનો ભાવ જ વ્યક્ત થાય છે. ‘વ્યક્તિમંગલ’, ‘સમાજમંગલ’, ‘ધર્મમંગલ’, ‘કુટુંબમંગલ’ અને ‘જીવનમંગલ’ એ પાંચ પુસ્તકોમાં એમનાં સમગ્રલેખનનો અર્ક સમાઈ જાય છે જે ૨૦૦૮માં પ્રસિદ્ધ થયાં છે. હજુ પણ એમનાં પુસ્તકો વાચનક્ષમ તો રહ્યાં છે પણ પેલો જાદુ ઓસરી ગયો છે. નવી પેઢીનો રસ બદલાયો છે તે સાથે એમનાં પુસ્તકોની વાચનરુચિ ઘટતી ગઈ છે. બેએક વર્ષ પહેલાં ગુજરાતમાં આવ્યા ત્યારે એમને મળવા લોકો આવ્યા ત્યારે લોકમેળો ભરાયાની લાગણી થઈ હતી. આવા લોકપ્રિય લેખકનું લમી નવેમ્બર, ૨૦૨૦ના રોજ મેડ્રિડ, સ્પેનમાં અવસાન થતાં ગુજરાતી સમાજે આત્મજન ગુમાવ્યો છે.

‘જેસલમેર અને કેનેડા’ તથા ‘શ્રી આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર’ વિશે ઓનલાઇન વ્યાખ્યાન

તા. ૨૩ સપ્ટેમ્બર ૨૦૨૦ના રોજ સાંજે ૫.૩૦ કલાકે વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ આયોજિત શ્રી ભદ્રંકર જ્ઞાનવિજ્ઞાન વ્યાખ્યાનશ્રેણી અંતર્ગત ‘જેસલમેર અને કેનેડા’ કાવ્યયાત્રા પર શ્રી યોગેશ જોશીનું ઓનલાઇન વ્યાખ્યાન યોજાયું હતું. તા. ૨૮ ઓક્ટોબર ૨૦૨૦ના રોજ સાંજે ૫.૩૦ કલાકે યોજાયેલા અન્ય એક ઓનલાઇન કાર્યક્રમમાં ધર્મતત્ત્વ દર્શન વ્યાખ્યાન શ્રેણી હેઠળ સવાસો વર્ષે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રરચિત ‘શ્રી આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર’ વિશે શ્રી કુમારપાળ દેસાઈએ વક્તવ્ય આપ્યું હતું.

હ્યુસ્ટન ખાતે ‘સાહિત્યને સથવારે’માં લોકસાહિત્ય અને ‘નોળવેલની મહેક’

તા. ૨૫ ઓક્ટોબર ૨૦૨૦ના રોજ હ્યુસ્ટનની સાહિત્ય સરિતાની ૨૧૩મી બેઠક ‘ઝુમ’ના મંચ પર યોજાઈ હતી. ‘સાહિત્યને સથવારે’ વિષયમાં વિવિધ ગીત-સંગીતના કાર્યક્રમ સાથે દેવિકા ધ્રુવે સત્ત્વશીલ સાહિત્યની વાત માંડી હતી. ગુ. સા. પરિષદના પ્રમુખશ્રી સિતાંશુ યશશંદ્રે ‘નોળવેલની મહેક’ વિશેની સવિસ્તાર વાત કરી હતી. આ કાર્યક્રમમાં શ્રી પ્રદીપભાઈ બ્રહ્મભટ્ટે નવરાત્રિનો સ્વરચિત ગરબો રજૂ કર્યો હતો. જ્યારે અલીભાઈ ચતુરે હાલરડાં-ગીતો વિશે, શ્રી પ્રકાશભાઈ મજમુદારે કાઠિયાવાડી ગીતો, શ્રી ભારતીબહેને શ્રી અવિનાશ વ્યાસનાં ગીત અને શ્રી નીતિનભાઈ વ્યાસે શ્રી જયોતીન્દ્ર દવે વિશે વાત કરી હતી.

સુરત ખાતેની વિવિધ સાહિત્યિક સ્પર્ધા : આયોજન અને પરિણામ

અખિલ હિંદ મહિલા પરિષદ બૃહદ્ સુરત શાખા ટ્રસ્ટના ઉપક્રમે નવમી સ્મિતા પારેખ સ્પર્ધા ૨૦૨૦ની નવલિકા સ્પર્ધામાં પ્રિયંકા જોષીલિખિત ‘પાંખો’ વાર્તાને પ્રથમ અને ભાવના વકીલનાની ‘અપરિચિત’ વાર્તાને દ્વિતીય ઈનામ મળે છે. બાળવાર્તા સ્પર્ધામાં મહેશ ‘સ્પર્શ’ની ‘આગિયા સાથે સેહ્લી’ને પ્રથમ અને પ્રવીણ સરવૈયાની ‘પીળકનું ગાન’ વાર્તાને દ્વિતીય ઈનામ પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યારે કવિતા સ્પર્ધામાં હસમુખ રાવલના ‘સાય હજુ’ને પ્રથમ તેમજ બકુલ દવેના ‘પડછાયા’ને દ્વિતીય ઈનામ મળ્યું છે.

કેતન મુનશી વાર્તા સ્પર્ધા માટે વાર્તા મોકલવાની તારીખ ૩૧ ડિસેમ્બર ૨૦૨૦ સુધી લંબાવવામાં આવી છે. વાર્તા-લેખકો ધ્યાને લેશો.

‘પરબ’ ઓગસ્ટ એટલે યોગેશ જોશીની એકસ્તનીનાં
નવ સંવેદનો! સાવ નવાં, અણબોટયાં, રોચક
વિષયનો માતૃત્વમાં વિજય! જય હો યોગેશ!

*

આઘ શંકરાચાર્યજીની માફક યોગેશે સ્ત્રીકાયાપ્રવેશ
કર્યો જ છે તો ડાયરીનું પેલું સાવ અંગત પાનું પણ
ખુલ્લું થાવ!

*

ગાંડા મદોન્મત્ત હાથીનો
મારી સાંકડી શેરીમાં પ્રવેશ!
રોમાંચ ફફડાટ
એના ઉત્પાતથી ભયભીત હું :
હવે આ શું કરશે ?

એક બંધ રહેલા મારા રાજમહેલના
દરવાજા તોડી, રોળી નાખશે મારા કુંભ ?

ઓહ!
એના ગંડસ્થળનો મારા ગર્ભગૃહમાં પ્રવેશ
થથરતી મેં અબીલગુલાલથી વધાવ્યો!

આ શું ?
મારા રજરક્તથી અભિષિક્ત
વિજયી વીર
મારા દ્વાર પાસે જ લથબથશ્લથ !!

- નરોત્તમ પલાણ

૨૪ સપ્ટે. ૨૦૨૦

ભાઈશ્રી યોગેશભાઈ,
નમસ્કાર,

‘પરબ’માં સપ્ટેમ્બર ૨૦૨૦ના અંકમાં બહેન દર્શિની દાદાવાલાએ આપેલા સલ્મા
લેજરલોક (દર્શિનીબહેનનો ઉચ્ચાર ‘સેલ્મા લોગેલફ’) વાંચ્યો. ઘણું વિશેષ જાણ્યાનો

આનંદ થયો. હું રહ્યો Layman લેખક. એટલે અંગ્રેજીમાં વાર્તા વાંચતાં જે ઉચ્ચાર મને સૂઝ્યો તે લખ્યો. વાસ્તવમાં, ૧૯૮૪-૮૫-૮૬ દરમિયાન દૈનિક ‘સમભાવ’માં ‘વિશ્વવાર્તા’ શ્રેણી શરૂ કરી ત્યારે સર્વપ્રથમ આ લેખિકાની વાર્તા ‘કિસમસ પુષ્પ’થી શરૂઆત કરેલી. વાર્તા કદાચ સ્વીડનની જૂની લોકકથાનું સલ્મા દ્વારા કરાયેલું નવકથન છે. પણ મને એમાં સમાજનાં તરછોડાયેલાંઓ પ્રત્યેની એક સાધુપુરુષની અપાર અનુકંપાની વાત છે તે ગમી ગયેલી. વળી, એમાં શ્રદ્ધા અને સંશયનો જે દ્વન્દ્વ છે એ પણ યાદગાર છે.

આજે પણ આ વાર્તા ફરી વાંચવાનું બને ત્યારે આંખ ભીની થયા વિના રહેતી નથી.

શુભેચ્છા સહ

- યશવન્ત મહેતા

આદરણીય સિતાંશુ સાહેબ

પ્રણામ...

‘પરબ’ (નવે-૨૦) પ્રમુખીય ‘દ્વિદલ પર્ણ’નું વિવરણ વાંચ્યું. અનુભૂતિનાં ઊંડાણેથી પ્રગટેલું આપનું ચિંતન કેવળ સાહિત્ય જગતને જ નહીં, આજની સાર્વજનિક જીવન સ્થિતિએ પણ સાચી દિશા ચિંધનારું મર્મવેધક છે. અનોખી રસાળ શૈલીએ રજુ કરેલા સાહિત્ય સંબંધમીમાંસાના ત્રણે મુદ્દા અધ્યયને ખૂબ રસ પડ્યો.

‘સમકાલીન ભારતીય કવિતા’માં આઝાદ ભારતના ભાગલા સમયે વિસ્થાપિત, કવિશ્રી જોતવાણીનાં હૃદયદ્રાવક કાવ્યો, ખાસ તો આપે ‘ગુલમહોરની ભૂમિકા અલગ છે, લીમડાની અલગ’,નો રસાસ્વાદ ખૂબ સરસ રીતે કરાવ્યો છે.

‘...આપણી ઉપર રાત પડી હતી,
ત્યારે સવાર થતાં થતાં તો
પૂરાં છ વરસ લાગી ગયાં હતાં.’

*

હૃદયવેદક કવિકર્મ... દર્દનાક વિપદકથાની અનુભૂતિનો આર્તનાદ ભાવકને ખરેખર હચમચાવી નાખે છે !

સંવેદનાસભર આપની કલમે વંદન સાથે

- થોભણ પરમાર

‘પરબ’ ૨૦૨૦ : વાર્ષિક સૂચિ

ઊર્મિલા ઠાકર

વર્ષ : 14 જાન્યુ.-જૂન 2020 અંક : 7-12
*વર્ષ : 15 જુલાઈ-ડિસેમ્બર 2020 અંક : 1-6

કૃતિસૂચિ

(ગુજરાતી આંકડા મહિનો અને અંગ્રેજી આંકડા કૃતિના પૃષ્ઠક્રમાંક સૂચવે છે.
* આવરણપૃષ્ઠ દર્શાવે છે.)

● અનુવાદ

એક પાત્રની કરુણાન્તિકા (વાતા)	લુઈજી પિરાન્દેલો, ૧૧, 42-47 અનુ. કાન્તિ પટેલ
એક સમાહ માટે એકલાં (કવિતા)	જેઈને કેન્યન, ૮, 31 અનુ. દીપક રાવલ
જડાઉ પિન (વાતા)	આઈજેક બાશોવિસ સિંગર, અનુ. બકુલ દવે ૬, 33-45
જન-જનના રચનાકાર : અકિકતમ (પરિચયાત્મક લેખ)	આલોકરંજન ૧૨, 43-47 અનુ. પીયૂષ ઠક્કર
ત્રણ કાવ્યો (૧. આભને સીમાડે દરજીડો ૨. શોધી શકું તો- ૩. દર્પણનો દોસ્ત)	ડબ્લ્યૂ. બી. યેટ્સ ૮, 48-50 અબુ બક અલ-તુર્તુશી ડેલ વિમ્બ્રો, અનુ. જયંત મેઘાણી
ત્રણ કાવ્યો	પીયૂષ દઈયા, ૪ અને ૫, 33 અનુ. વર્ષા દાસ
પાંચ કાવ્યો (૧. ઉનાળાના આરંભે ફલેમિંગો, ૨. વિજયી વિષાણુ, ૩. રેશનની દુકાને ક્તારમાં, ૪. લોકડાઉનની છટાઓ, ૫. છૂપો સામ્યવાદ)	અશ્વિનીકુમાર, ૧૦, 47-50 અનુ. કમલ વોરા

બે કાવ્યો (૧. કૂતરાનું માતમ, ૨. ઉપકલા)	પાબ્લો નેરુદા અનુ. રમણીક અગ્રાવત	૨, 31-36
બે કાવ્યો (૧. કાળા નકશા, ૨. ટેકરી)	માર્ક સ્ટ્રેન્ડ, અનુ. મૂકેશ વૈદ્ય	૧૧, 40-41
શહેર (કાવ્ય)	સી. પી. ક્વાફી, અનુ. પ્રતિષ્ઠા પંડ્યા	૯, 34
રવીન્દ્રનાથનું વૈશ્વિક રાષ્ટ્રગીત	રવીન્દ્રનાથ અનુસર્જન નિરંજન ભગત, શૈલેષ પારેખ (નોંધ)	૩, 38-39
● અભ્યાસ		
ઉમાશંકર જોશીનું પત્રસાહિત્ય	જિતેન્દ્ર મેકવાન	૭, 54-70
એક શાલીન મધુર અવાજ માધવ રામાનુજની કવિતા (અંતરનું એકાંત : માધવ રામાનુજ)	રમણ સોની	૧૧, 51-58
કવિતા નિષ્પન્ન કરતી ગીતરચનાઓ	વિનોદ જોશી	૬, 56-60
કિશોર વયનાં વતન-સંસ્મરણોનું વાસ્તવિક આલેખન (‘શકલતીરથ જેના મનમાં રે !’ : ડંકેશ ઓઝા)	ઉત્પલ પટેલ	૩, 63-67
તેનઝીન ત્સુન્દુ ‘નર્મદ અને ગોવર્ધનરામના પરાધીનતાના વૈચારિક અને વાઙ્મય પ્રતિકારો’	વંદના શાંતુઈન્દુ હસિત મહેતા	૩, 67-72 ૨, 60-69
ફરી એક વાર મહાભારત (દાસી, રાજકન્યા અને બ્રહ્મવાદિની)	અરુણા જાડેજા	૧૧, 58-68
મેઘ-સંગીતની પટભૂમિ પર વિરહસુંદર અને યથાર્થરૂપ (અષાઢ કા એક દિન: મોહન રાકેશ)	રાજેશ્વરી પટેલ	૩, 58-62
રઘુવીર ચૌધરીની નવલકથાઓમાં સામાજિક અને રાજકીય સંપ્રજ્ઞતા	શરીફા વીજળીવાળા	૨, 49-60
રણ — રેશમ રેશમ અને જણજણનું (રણ તો રેશમ રેશમ : ભારતી રાણે) (રણ જણજણનું : ધીરેન્દ્ર મહેતા)	નરોત્તમ પલાણ	૯, 57-60

સત્સંગથી સુવાસિત અભિનવ કૃતિ : 'જીવણ જગમાં જાગિયા' ('જીવણ જગમાં જાગિયા' : બકુલ દવે)	દક્ષા વ્યાસ	૧૧, 68-70
સેલ્મા લોગેલફ 'હું' એટલે જે બનવા ઈચ્છું છું તે'	દર્શિની દાદાવાલા દંષ્ટિ પટેલ	૩, 60-68 ૪ અને ૫, 46-52

● અહેવાલ

'નોળવેલની મહેક' વિશે	અભિજિત વ્યાસ	૮, 77-78
ફરી વિષાણુ સામેની વીજાણુની લડત માટે નોળવેલની મહેક	અભિજિત વ્યાસ	૧૧, 86-87

● આપણી વાત

અનુબંધનો અનોખો આવિષ્કાર	સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ	૭, 86-87
આનંદની ઉજાણી		૧, 79; ૨, 85
ગુ.સા.પ. (જાન્યુ. 2021થી ડિસે. 2023 માટે અમલમાં આવનાર)		
કાર્યવાહક સમિતિની ચૂંટણીનો કાર્યક્રમ		૬, 86; ૭, 85; ૮, 76
પ્રમુખની ચૂંટણીનો કાર્યક્રમ		૬, 84; ૭, 83; ૮, 73
પ્રમુખપદની ચૂંટણી વર્ષ 2021-2023		૧૧, 79
મધ્યસ્થ સમિતિની ચૂંટણીનો કાર્યક્રમ		૬, 85-86; ૭, 84-85; ૮, 74-75
મધ્યસ્થ સમિતિની ચૂંટણી 2020		૧૧, 80-85
ગુ.સા.પ. અને તેના ઘટકોનાં અંદાજપત્રોનું સમગ્ર ચિત્ર		૪ અને ૫, 78-85
ગુ.સા.પ.ના 2016-2017નાં પારિતોષિકો, નિર્ણાયકો અને વિજેતાઓ		૨, 86
ગુ.સા.પ.ની સામાન્ય સભાની બેઠક		૧, 78
પુસ્તક-પ્રદર્શન		૧, 79; ૨, 85; ૩, 86
રવીન્દ્રવનનો કાર્યક્રમ		૩, 86

● આવરણચિત્ર

અમિત કલ્લા	૧૦, *આ.પૃ.
જયંત પરમાર	૭, *આ.પૃ.
ધ્રુવ મિસ્ત્રી	૬, *આ.પૃ.
પ્રબોધ પરીખ	૮, *આ.પૃ.

બિનોય પી.જે.
ભૈરવી મોદી
સતીશ ગુજરાલ

૯, *આ.પૃ.
૧ અને ૩, *આ.પૃ.
૪ અને ૫, *આ.પૃ.

● આવરણચિત્ર - સંદર્ભનોંધ

પીયૂષ ઠક્કર

૧, 82; ૩, 89; ૪ અને ૫, 87-88;
૬, 89-90, ૭, 89-90, ૮, 84-86, ૯, 88-89, ૧૦, 83-84

● આસ્વાદ

અતીતનાં પાનાં એકાન્તમાં ઉકેલતા

પ્રફુલ્લ કવિ...

(‘ઘોષા ક્યાં?’ : પ્રફુલ્લ રાવલ)

રાધેશ્યામ શર્મા ૧૦, 54-57

‘અમદાવાદ’ : સંવેદન હજી જીવે છે

(‘અમદાવાદ’ : રાનેરી, મણિલાલ દેસાઈ)

ભાવેશ વાળા ૮, 32-34

એક ત્રિ-અંકી વિનોદ-રચના

(નટવરલાલજીનો ગરબો : રામનારાયણ

પાઠક ‘શેષ’)

રમણ સોની ૪ અને ૫, 34-37

તર્ક નહીં, કવિકલ્પનાનું સૌંદર્ય

(ઉમા-મહેશ્વર : રામનારાયણ પાઠક ‘શેષ’)

રમણ સોની ૩, 40-43

નવપરિણીત પેલાં : એકત્વથી પૂર્ણત્વ પ્રતિ

‘વખાર’માં ઝળહળતો ઝીણા નકશીકામવાળો

‘ખાલો’ (‘વખાર’ પૃ. 53 : સિતાંશુ)

ચંદ્રકાન્ત શેઠ ૧૨, 31-37

રાધેશ્યામ શર્મા ૧, 37-40

વસ્તુનું પર્વસર્જન કાવ્ય-આકારમાં...

(ખુરશી : રાજેન્દ્ર પટેલ)

રાધેશ્યામ શર્મા ૧૧, 48-50

શોષણ અને શાસકના મનોસંઘર્ષનું નિરૂપણ

કરતી કલાત્મક વાર્તા ‘અચરજ’

રાજેશ વણકર ૬, 53-55

સંધ્યાકાળે ‘આલ્લે...લે’માં સર્જનપ્રભા

સુભાષિત સ-રસ-વતી ધાર !

સુભાષિત સ-રસ-વતી ધાર !

અશરીરી તે પ્રેમ હોય ?

રાધેશ્યામ શર્મા ૨, 46-48

વિજય પંડ્યા ૪ અને ૫, 38-40

વિજય પંડ્યા ૯, 35-37

સુભાષિત સ-રસ-વતી ધારા, વિરાટ છતાં

અશક્તિ

વિજય પંડ્યા ૧૨, 37-39

સુભાષિત-સ-રસ-વતી ધારા : શિવ-પાર્વતી-

સંવાદ-કાવ્ય

વિજય પંડ્યા ૭, 51-53

સુભાષિત સ-રસ-વતી ધારા : હાહાકાર મચ્યો !

વિજય પંડ્યા ૧૦, 51-54

● કવિતા

અ-શીર્ષ	હિતાંશુ ભટ્ટ	૧૦, 25-26
અખબાર (લઘુકાવ્યો)	રેણુકા દવે	૩, 27-28
અશ્વત્થભાવ	ઉશનસ્	૧૧, 39
આ ઉનાળો	મૂકેશ વૈદ્ય	૮, 15
આ રસ્તાઓ	ઉશનસ્	૧૧, 73
આકાશ	વર્ષા દાસ	૧૨, 14
આંખ મિંચાય તે પહેલાં	અનિલ રમાનાથ	૮, 19-20
ઈશ્વરના હસ્તાક્ષર	દિલીપ જોશી	૮, 18
ઉદ્દગાર	કવિ અજ્ઞાત	૧, 25
એક કાવ્ય	વિપાશા	૬, 23
એક તાન્કા	ઉમેશ જોષી	૮, 20
એક શૂન્ય કવિતા	અનિલ રમાનાથ	૬, 16-19
ઓગણીસો અઢાર	ઉદયન ઠક્કર	૧૦, 15-17
કવિતા ન કરવા વિશે કવિતા	જયંત પાઠક	૧૦, 50
કવિતા વિશે કેટલુંક	પરેશ દવે	૨, 23
કાગડા તો બધેય...	રાધિકા પટેલ	૧૧, 22
કાચી માટીની કુલડીમાં	પંચમ શુક્લ	૧૦, 20
કૂવામાં	મનીષ પરમાર	૮, 23
ક્યાં છે રુચિ	રિયાઝ દામાણી	૧૨, 18
ક્યાં જશો ?	દિલીપ મોદી	૮, 61
ગણીને	લિપિ ઓઝા	૧૦, 24
ચાનક રાખું ને...	જયંત પાઠક	૧૦, 86
ચાર કાવ્યો (૧. સુખનો સાકરિયો, ૨. એક અનુભૂતિ, ૩. બેજવાબદાર વાદળાં ન જોઈએ, ૪. સારું થયું કે -)	ચંદ્રકાન્ત શેઠ	૨, 13-15
ચાર ગઝલ (૧. વાતાવરણ જેવું..., ૨. એક રેખા કાલ્પનિક, ૩. યાદ આવે છે કશું?!, ૪. ઘરડાઘરમાં ઘર સાંભરતું)	રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન'	૩, 15-17
ચાર ગઝલ (૧. પિંગળા રાણી !, ૨. વાસ ગુપતનો..., ૩. રાખોડી-, ૪. ફતલ)	લલિત ત્રિવેદી	૮, 19-21

ચાર ગઝલ (૧. ગુલાબ ખીલે છે, ૨. નદી પાડે ભાગ, ૩. રસ્તાના પાણા, ૪. દીવો તો કરવાના.)	હેમંત ધોરડા	૯, 16-17
ચાર ગીત (૧. હું ને તું..., ૨. હવે જાવ, જાવ !, ૩. પડી પવનમાં આંટી રે !, ૪. પથ્થર ફાડીને કૂંપળ ફૂટી-)	વિનોદ જોશી	૯, 14-15
ચિતારો	જયન્ત પાઠક	૧૦, 73
ચિત્ર સામે ચિત્રવત્	પ્રવીણ પંડ્યા	૪ અને ૫, 19-21
ચેત મછંદર ગોરખ આયા	યજ્ઞેશ દવે	૭, 12-19
જાદુ શું કીધું ગરમાળે !	યામિની વ્યાસ	૬, 23
જીવડું	હર્ષદ દવે	૯, 20
ડુંગરા	ઉશનસ્	૧૧, 70
તું મને ભૂલી જા ને	પ્રફુલ્લ રાવલ	૭, 25
ત્રણ કાવ્યો (૧. આ તે શા મુજબ હાલ ?, ૨. પડછાયો, ૩. હાલ્ય હરિ, હાલ્ય)	ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા	૧૦, 13-14
ત્રણ કાવ્યો (૧. આવ અહીં ઓ રાત, ૨. તપસ્યાભંગ, ૩. મારું પોતાનું પ્રેમગીત)	પ્રતિષ્ઠા પંડ્યા	૩, 17-21
ત્રણ કાવ્યો (૧. સોરઠા, ૨. દોહરા, ૩. આગ)	મહેન્દ્ર જોશી	૪ અને ૫, 17-18
ત્રણ કાવ્યો (૧. તીડ, ૨. ચિત્તાઓ, ૩. વાંદરાઓ)	રાજેન્દ્ર પટેલ	૧૦, 18-19
ત્રણ ગઝલ (૧. કટ્ટે, ૨. બેગ્રાઉન્ડમાં, ૩. ફોરવર્ડ)	રાજેશ વ્યાસ	૯, 16-17
ત્રણ ગઝલ (૧. સેવા બનતી લીધી, ૨. રસપાન કર્યા છે, ૩. ઊભો છે કેમ અંપે ?)	લલિત ત્રિવેદી	૧૧, 15-16
ત્રણ ગઝલ (૧. સફરના પ્રસંગો, ૨. આંખના જળમાં, ૩. કાયમ રહ્યા)	હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ	૯, 24
ત્રણ ગીત (૧. હંસલો જાગિયો, ૨. શ્રીફળ બાંધ્યાં, ૩. મૂર્તિમાંથી મુક્ત થયાં)	પારુલ ખખ્ખર	૩, 21-23
ત્રણ ગીત (૧. કબૂતરું, ૨. કાચી નીંદરડીનું નાણું, ૩. જાગતલ ફરફોલો)	પારુલ ખખ્ખર	૧૧, 18-19
ત્રણ રચના (૧. અસલનું ધામ, ૨. 'બેઠો થા...' - સાંઈનો કોલ, ૩. ભેદ ભરમ ભીતરના)	નિરંજન રાજ્યગુરુ	૨, 20-21

થોડો વગડાનો શ્વાસ	જયંત પાઠક	૧૦, 41
નોટ	અનિલ રમાનાથ	૩, 14-15
પંખી અને તડકો	રમણીક સોમેશ્વર	૬, 21
પાંચ ગીતો (૧. એક વેલ જોઈ એવી મેં, ૨. આ ધરતીની ધૂળ, ૩. ખોટું મને ખપે ના, ૪. સૂરજ જ્યારે ડૂબ્યો..., ૫. કેમ કાઢવું અંતર)	ચંદ્રકાન્ત શેઠ	૬, 12-14
પાંચ ગીતો (૧. સિસુક્ષા, ૨. વણ રે લખેલ..., ૩. આંતરી પડી રે..., ૪. મુરશિદ..., ૫. સીસ નવાવૈ...)	હરીશ મીનાશ્રુ	૧, 21-24
પોંખજો	ગુણવંત ઉપાધ્યાય	૧૦, 22
પ્રતિક્ષાની ક્ષણો	મોના લિયા	૩, 23
બક્ષિસ	વહીદા ડ્રાઈવર	૧૨, 14
બટકણી આંખોનાં દશ્ય	કિરણ વી. મહેતા	૧૦, 23-24
બે કાવ્યો (૧. નંદલાલ બોઝ, ૨. ફાતિમા ગુલની ચિઠ્ઠી)	ઉદયન ઠક્કર	૭, 21-22
બે કાવ્યો (૧. મારા વિના, ૨. ધરી દે તું હવેલીને)	ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા	૩, 13-14
બે કાવ્યો (૧. કેટલાક યુવાનોને, ૨. આદર્શ ગામ)	થોભણ પરમાર	૧૧, 21
બે કાવ્યો (૧. શુભ મુહૂર્ત, ૨. અને —)	પ્રવીણ દરજી	૧૧, 16-17
બે કાવ્યો (૧. વિસર્જન, ૨. સર્જન)	પ્રવીણ દરજી	૨, 21-23
બે કાવ્યો (૧. આગ કે... ૨. કોણ)	રાજેશ પંડ્યા	૬, 14-15
બે ગઝલ (૧. બાકી છે, ૨. આપણી વચ્ચે હતું, છે ને રહેશે)	અનિલ ચાવડા	૬, 22
બે ગઝલ (૧. તપાસ કરો, ૨. દેહનો સોદો)	ભરત વિઝુડા	૧૨, 16
બે ગઝલ (૧. ચકલીનો દિવસ !, ૨. અણી પર છું !)	સુધીર પટેલ	૧૦, 21
બે ગીત(૧. અલબેલા પંખી, ૨. એવી એક ડાળખી)	જિગર જોષી 'પ્રેમ'	૧૨, 17
બે ગીત (૧. ફેંક્યું'તું ઠીકરું, ૨. ભીડની માયા)	મનોહર ત્રિવેદી	૪ અને ૫, 16-17
બે સોનેટ (૧. ખેડ, ૨. સંચાર)	રામચન્દ્ર પટેલ	૪ અને ૫, 16
બેઠાં હતાં	છાયા ત્રિવેદી	૮, 18

બ્રેસ્ટ-કેન્સરગ્રસ્ત કવયિત્રીની અંગત ડાયરીમાંથી (નવ સંવેદનચિત્રો)	યોગેશ જોષી	૮, 21-25
ભગવાનની વાતો (૧. ભગવાનની રમતો, ૨. પ્રયોગો અને સિદ્ધાંતો, ૩. સત્ય અને બ્રાંતિ)	દિલીપ ઝવેરી	૧, 13-17
ભીંતો	રમણીક સોમેશ્વર	૧૨, 15
ભેંસ	રાકેશ દેસાઈ	૧, 24-25
મા	સમીર ભટ્ટ	૩, 24-27
મારી નિદ્રાના પહેરેદારો	મનીષા જોષી	૬, 19-21
મિજાજ	હસમુખ અબોટી 'ચંદન'	૧૦, 23
મોજાં	સત્યજિત શર્મા	૧૦, 19-20
રહીએ	રવીન્દ્ર પારેખ	૯, 18-19
રહી રહીને	રાકેશ હાંસલિયા	૮, 17-18
રંગબેરંગી કુગ્ગાઓ	યોગેશ જોષી	૧૨, 19
રામની વાડીએ	ઉશનસ્	૧૧, 78
લીલી પરિક્રમા	રમેશ આચાર્ય	૯, 19
લીલો અવાજ	નરેશ સોલંકી	૧૧, 20
લોકડાઉનની રમણા	પીયૂષ ઠક્કર	૯, 21-22
વતનથી વિદાય થતાં	જયંત પાઠક	૧૦, 84
વળાવી બા આવી	ઉશનસ્	૧૧, 87
વિચાર	કુમાર ભટ્ટ	૧૧, 20
વૃક્ષ	હસમુખ કે. રાવલ	૪ અને ૫, 21
સાંભરણ	જગદીપ ઉપાધ્યાય	૭, 24
સ્થૂણાકર્ણ	ઉદયન ઠક્કર	૨, 16-19
સ્પર્શવિલાસ-!	વીરુ પુરોહિત	૭, 23
સ્વપ્નવત્	નલિન રાવળ	૪ અને ૫, 15
સ્વીકારી છે	પૂર્વી અપૂર્વ બ્રહ્મભટ્ટ	૧૦, 25
સ્ટેજ મોડા પડ્યા	હર્ષદ ચંદારાણા	૭, 23-24
હાઈકુ	મંગળ રાવળ 'રનેહાતુર'	૯, 23
હાઈકુ	રમેશ પટેલ	૮, 18
હાથી	ઈન્દુ જોશી	૭, 24-25

● કેફિયત

અનુવાદ : નિજના ગૌણત્વનું ભાન અરુણા જાડેજા ૩, 44-51

● ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીની સ્વાયત્તતા અંગે

સ્વાયત્તતાનું જાહેરનામું : ઉમાશંકર જોશી; સંકલન ૨, 81-84
 29 ઓગસ્ટ : દર્શક સંવત્સરી, કૃષ્ણાદિત્ય; પ્રકાશ ન. શાહ
 પ્રકાશ ન. શાહ; સ્વાયત્તતા વિશે નિરંજન ભગત
 સ્વાયત્તતા, સત્તા અને સાહિત્યકાર પ્રવીણ પંડ્યા ૧, 64-66

● જ્ઞાનસત્ર વિશેષ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું 31મું જ્ઞાનસત્ર અજય પાઠક ૧, 41-50
 વર્તમાન જ્ઞાનસત્રનાં અધ્યક્ષીય પ્રવચનો ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા ૧, 50-51
 સર્જકત્વની સમાલોચના ટી. કેડિલ્સુ, ૨, 37-45
 અનુ. ભગવાન
 થાવરાણી

● નિબંધ

ગુજરી રમેશ કોઠારી ૨, 28-30
 ઠીકઠેકાણું કલ્પેશ ચાવડા ૭, 42-46
 ત્રણ વડલા જયંત ડાંગોદરા ૧૧, 35-39
 બદામડી દક્ષા પટેલ ૮, 31-33
 યાદ આવે, આતા ને વાંસળી કિષ્ના ગરણિયા ૧, 34-36
 રખડુનો કાગળ : શામ-એ-બનારસ... મહેન્દ્રસિંહ પરમાર ૭, 39-42
 લેખણ હર્ષદ ત્રિવેદી ૬, 46-52

● પત્રસેતુ

આકાશ ઠક્કર ૮, 88-89
 ઊકાભાઈ હરિભાઈ વઘાસિયા ૧, 85
 ડંકેશ ઓઝા ૧૦, 85
 થોભણ પરમાર ૮, 88; ૧૦, 85; ૧૨, 67
 નરોત્તમ પલાણ ૧, 83-84; ૧૨, 66
 નિરૂપમ છાયા ૮, 87-88
 પીયૂષ પારાશર્ય ૧, 84-85
 યશવન્ત મહેતા ૧૨, 66

● પ્રમુખીય

સિતાંશુ યશશ્વન્દ્ર

દ્વિદલ પર્ણ

૧. સર્જકતા સ્વાયત્તતા અને સંસ્થાઓ : એક સાહિત્યવિમર્શ ૯, 6-9

સમકાલીન ભારતીય કવિતા : આપણી વાત આપણી રીતે લેખાંક-29 ૯, 9-13

દ્વિદલ પર્ણ : લેખાંક-2

૧. સંસ્થાઓ અને સત્તાઓ : એક સંબંધ-મીમાંસા ૧૦, 6-8

૨. સમકાલીન ભારતીય કવિતા : આપણી વાત આપણી રીતે લેખાંક-30 ૧૦, 8-12

દ્વિદલ પર્ણ : લેખાંક-3

સાહિત્ય - સંસ્થાઓ : ઉપનિષદો, ન કે અઙ્કાઓ- ૧૧, 6-10

૨. સમકાલીન ભારતીય કવિતા : આપણી વાત

આપણી રીતે લેખાંક-31 ૧૧, ૧૦-14

દ્વિદલ પર્ણ : લેખાંક-4

૧. કવિતાની બધુજોતી નજરે આપણે ૧૨, 6-9

૨. સમકાલીન ભારતીય કવિતા : આપણી વાત

આપણી રીતે લેખાંક--32 ૧૨, 10-13

સમકાલીન ભારતીય કવિતા : આપણી વાત આપણી રીતે

લેખાંક-22 થી 28

૧, 7-12; ૨, 7-12; ૩, 6-12; ૪
અને ૫, 6-14; ૬, 6-11; ૭, 6-
11; ૮, 6-14; ૯, ૯

● પ્રસ્તાવના

કવિતાની કેડીએ (કાવ્યના સ્પર્શ : ધીરેન્દ્ર મહેતા) હરિકૃષ્ણ પાઠક ૨, 74-80

‘ફાર્બસવિરહ’ : દલપતરામની વિરલ આત્મલક્ષી રમણ સોની ૧૦, 64-73

કાવ્યરચના

● મુલાકાત

‘ઘેર જતાં’ પૂર્વેની કળાકાર કવિ સંપાદક રાધેશ્યામ શર્મા ૧, 67-77

શેખની સિદ્ધિયાત્રા

● લઘુકથા

આકાર નસીમ મહુવાકર ૨, 24-25

નિ:શેષ ધીરેન્દ્ર મહેતા ૨, 24

પૂછવાનું રહી ગયું ધીરેન્દ્ર મહેતા ૯, 30

● લલિત ગદ્ય

વાદી રમ	વર્ષા અડાલજા	૧૦, 42-46
શું કહું !	પ્રફુલ્લ રાવલ	૭, 47

● વક્તવ્ય

પ્રમુખીય સંબોધન (ગુજરાતીનો અધ્યાપક સંઘનું 69મું અધિવેશન)	કીર્તિદા શાહ	૪ અને ૫, 53-61
--	--------------	----------------

● વાર્તા

એસ્કેલેટર	દક્ષા પટેલ	૩, 34-37
ઓહું	રવીન્દ્ર પારેખ	૬, 24-27
જદુનાથનો ઉંદર	બિપિન પટેલ	૭, 26-36
નિરાંતનો એક શ્વાસ	કંદર્પ ર. દેસાઈ	૧૧, 30-34
પપ્પાનું ઘર	સ્વાતિ મહેતા	૧૦, 27-35
પિંડ	પૂજન જાની	૧૦, 35-41
બસ, એટલું જ	દેવયાની દવે	૬, 27-32
બાયોમેડિકલ વેસ્ટ	ઈલા આરબ મહેતા	૩, 29-33
માછલી	વીનેશ અંતાણી	૮, 25-30
માવહું	કિસનસિંહ પરમાર	૪ અને ૫, 22-27
મેં તો ઘટ ઘટ દેખા સાંઈ	પ્રવીણ ગઢવી	૧૨, 20-30
લોકશક્તિ 22928	ગિરિમા ધારેખાન	૪ અને ૫, 27-32
વેલ્યુ	સંજય ચૌધરી	૮, 26-30
વેઈટિંગ રૂમ-15	બહાદુરભાઈ જ. વાંક	૨, 26-27
શિબિર	જગદીશ ત્રિવેદી	૭, 36-38
સેનેટોરિયમ	ગિરીશ ભટ્ટ	૧૧, 23-30
હોળી	પન્ના ત્રિવેદી	૧, 26-33

● વાર્ષિક સૂચિ

‘પરબ’ 2020	ઊર્મિલા ઠાકર	૧૨, 68-87
------------	--------------	-----------

● વિવેચન

પર્યાવરણ અને પર્યાવરણકેન્દ્રી વિવેચના	પ્રવીણ દરજી	૮, 39-46
ભાલણ પ્રભુ રઘુનાથ કહે	રાજેશ પંડ્યા	૮, 47-61
યૂપસ અને બાપાની પીંપર (યૂપસનું ઝાડ, પુશ્કિન; અનુ. ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા)	ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા	૮, 35-38
સર્જનાત્મક સાહિત્યમાં ભવનની સમસ્યાઓ	ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા	૧૨, 48-52

● વિશેષ

‘કદાચ, સૂરજ ઊગે...’	ભરત મહેતા	૧૨, 40-42
નોબેલ પુરસ્કારવિજેતા કવયિત્રી લુઈસ ગ્લુક	ઊર્મિલા ઠાકર	૧૧, 71-73
સ્વસ્થ જીવનની પારાશીશી (‘મોજમાં રેવું રે !’ : રતિલાલ બોરીસાગર)	વિજય શાસ્ત્રી	૪ અને ૫, 41-45

● શતાબ્દી વંદના

આકરી ચિકિત્સા અને વિચારોત્તેજકતા	રમણ સોની	૯, 46-49
ઉશનસૂની કાવ્યધારા : તેજ અને તાસીર	ચંદ્રકાન્ત શેઠ	૯, 38-45
સ્વ. જયંત પાઠકની જન્મશતાબ્દીએ પુણ્યસ્મરણ	વિજય શાસ્ત્રી	૧૦, 58-63

● શ્રદ્ધાંજલિ

અમારા નાટ્યસર્જક શ્રીકાન્ત શાહને	ભરત દવે	૩, 52-57
અલ્કાઝી : મારા કલાગુરુ	ભરત દવે	૯, 50-56
એક સભર, સજગ જીવન	હિમાંશી શેલત	૪ અને ૫, 69-72
કલાવિદ્ધુષી કપિલા વાત્સ્યાયન	ભરત દવે	૧૨, 53-60
કવિ દીપક બારડોલીકરને	સંધ્યા ભટ્ટ	૪ અને ૫, 72-73
તબીબકવિ દિલીપ મોદીને સલામ	સંધ્યા ભટ્ટ	૮, 83
નગીનદાસ સંઘવી, સફરની સલામ	પ્રકાશ ન. શાહ	૮, 80-82
પરિષદ પરિવારની શોકાંજલિ	સિતાંશુ યશશ્ચન્દ્ર	૬, 82
પારુલબહેનને શ્રદ્ધાંજલિ	ભરત દવે	૭, 71-73
ફાધર વાલેસ	પ્રફુલ્લ રાવલ	૧૨, 61-64
ભોગળોની પેલે પાર	વર્ષા અડાલજી	૪ અને ૫, 62-69
વિદાય ડૉ. નટવરસિંહ પરમારની	હિમાંશી શેલત	૧૦, 74-77
સહુના આત્મીય પારુબહેન ચૌધરીની ચિરવિદાય	પ્રફુલ્લ રાવલ	૬, 83
સંનિષ્ઠ સારસ્વત શ્રી મોહનભાઈ પટેલ	ગિરિમા ધારેખાન	૧૦, 77-78

● સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન

અનુભવોનું ઐશ્વર્યવાન પ્રવાસરૂપ (સાત સમંદર પાર : ડંકેશ ઓઝા)	જનક રાવલ	૬, 78-81
કચ્છનાં વિવિધ પાસાંઓનું બહુરંગી દસ્તાવેજીકરણ (કચ્છ : ગઈ કાલ અને આજ : હરેશ ધોળકિયા)	માવજી મહેશ્વરી	૩, 75-77
‘કથાવિશ્વ’ની સમૃદ્ધિ (‘કથાવિશ્વ’ : શિરીષ પંચાલ, સંપા.)	હિમાંશી શેલત	૬, 61-67
‘કુસુમાખ્યાન’ : એક ઝલક (કુસુમાખ્યાન : મધુભાઈ)	પ્રફુલ્લ મહેતા	૮, 69-72
ગાંધીજીના અમદાવાદના દોઢ દાયકાના સંબંધનો ઐતિહાસિક દસ્તાવેજ (ગાંધીજી, અમદાવાદને આંગણે : માણેક પટેલ)	પરીક્ષિત જોશી	૧, 58-61
‘ચંદ્ર’-હંસનું એઅરકાફ્ટ, બહુકલ્પિત ઉડ્ડયન (એઅરકાફ્ટ : ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા)	રાધેશ્યામ શર્મા	૭, 74-78
ચેખોવનો સર્વાંગી પરિચય કરાવતો ગ્રંથ (મારો ગમતો સર્જક ચેખોવ : ભરત દવે)	અભિજિત વ્યાસ	૬, 71-73
જાગવાની આલબેલ કરતી નવલકથા (‘જીવણ જગમાં જાગિયા’ : બકુલ દવે)	હરેશ ધોળકિયા	૨, 70-73
દશ્યોની ભીતરનો વિસ્મયલોક (શાહીનું ટીપું : રમણીક સોમેશ્વર)	રમણ સોની	૭, 74-82
નવલકથા ‘અનાહતા’ : દ્વન્દ્વનો ઊજળો ચહેરો (અનાહતા : કુમારપાળ દેસાઈ)	સેજલ શાહ	૮, 69-77
નવલરામના સીધા વારસદાર – પલાણ (તપાસ : નરોત્તમ પલાણ)	ડંકેશ ઓઝા	૩, 73-75
નિષેધોને ઉલ્લંઘી જતી કવિતાનો ‘ળ’ સિદ્ધ કરતો ધ્યાનાર્હ સંગ્રહ... એક વિહંગાવલોકન... (‘ળળળ’ : પ્રતિષ્ઠા પંડ્યા)	રાધેશ્યામ શર્મા	૬, 68-70
નોખા મિજાજના અનોખા હાસ્યલેખો (આજનું કામ કાલે : કલ્પના દેસાઈ)	વિજય શાસ્ત્રી	૧, 52-54
પચાસમે પગથિયે... પરોઢ (‘પચાસમે પગથિયે’ : યોગેશ ન. જોશી)	અજય પાઠક	૮, 82-85

‘પરમનો સ્પર્શ’ પામવાનો સરિયામ રસ્તો (‘પરમનો સ્પર્શ’ : કુમારપાળ દેસાઈ)	શ્રદ્ધા ત્રિવેદી	૧, 54-58
પિંડથી બ્રહ્માંડ લગી ફરી વળતી સર્જકચેતના (‘પિંડથી બ્રહ્માંડ’ : હાર્દિક વ્યાસ)	કિશોર વ્યાસ	૩, 77-80
માતૃભાષાના જિજ્ઞાસુ માટેની ખરી હાથપોથી (ગુજરાતી લેખન-પદ્ધતિ : રમણ સોની)	પ્રવીણ કુકડિયા	૪ અને ૫, 74-77
વ્યક્તિત્વની સંભાવનાઓનાં ચિત્રો (‘અરીસામાં યાત્રા’ : અંજલિ પ્રદીપ ખાંડવાલા)	હિમાંશી શેલત	૧૧, 74-76
સંસ્કૃતિભેદને ચીંધતું નાટક ‘અરણ્યા’ (અરણ્યા : સતીશ વ્યાસ)	નરેશ શુક્લ	૧૧, 76-78
સૌંદર્ય અને સંસ્કૃતિનો વિરલ યોગ : પરિક્રમા નર્મદા મૈયાની (પરિક્રમા નર્મદા મૈયાની : અમૃતલાલ વેગડ)	વિપુલ પુરોહિત	૬, 74-78
સ્ત્રીસંવેદનની કવિતા (ઘરવખરી : દક્ષા પટેલ)	સંધ્યા ભટ્ટ	૩, 80-82
હેરિટેજ સિટી અમદાવાદની ખરી ઓળખ કરાવતો સંદર્ભગ્રંથ (અમદાવાદનાં પોળો અને પરં : માણેક પટેલ)	પરીક્ષિત જોશી	૧૦, 79-81
‘લાલલીલીજાંબલી’ રંગની ગઝલો (‘લાલલીલીજાંબલી’ : ભરત વિંજુડા)	ધ્વનિલ પારેખ	૧, 61-63
‘વહીવટ’ ખરો પણ ‘જાહેર’ નહીં, ‘અંગત’ (‘જાહેર વહીવટ’ : ડંકેશ ઓઝા)	હરિકૃષ્ણ પાઠક	૮, 62-68
‘વાવણી’માં ઊઘડતો તાજગીભર્યો નિબંધફાલ (‘વાવણી’ : દિનેશ પટેલિયા)	ઉત્પલ પટેલ	૮, 78-82

● સાહિત્યવૃત્ત

સંકલન : પરીક્ષિત જોશી

અહિંસા નિબંધસ્પર્ધા ૮, 86 • આપત્તિકાળની કૃતિઓનાં પોંખણાં ૮, 79 • એકાંકી નાટ્યલેખનસ્પર્ધા ૭, 88 • ઓનલાઈન જલસાગોષ્ઠિ ૮, 87 • કર્મણ્ય કાર્યક્રમ ૮, 87 • કવિશ્રી ઉમાશંકર જોશીની જન્મજયન્તી નિમિત્તે કાવ્યપઠન • કાવ્યગોષ્ઠિ ૧, 80 • કાવ્યમુદ્રા એવોર્ડ ૭, 88 • કેન્દ્રીય સાહિત્ય અકાદમી અનુવાદ પુરસ્કાર ૩, 87 • ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટના કાર્યક્રમો ૧, 80-81; ૩, 87; ૮, 87 • ગુજરાતી હાસ્યસાહિત્યવંદના ૨, 87 • ગ્રંથગુલાલ ૩, 88 • નાટ્યમંચન ૧, 81 • નિબંધ અને કાવ્યપાઠ ૮, 86 • પારિતોષિક વિતરણ ૩, 88 • પુસ્તકવિમોચન ૩, 87 • બાળનાટ્યપ્રસ્તુતિ ૩, 88 • ભારતીય સાહિત્ય વિશે યુવા આયામ આયોજિત વિમર્શ ૮, 87 • મનનો જમણવાર ૨, 87 • ‘રેતીનો માણસ’ પોંખાયો, ૧૦, 82

- રમેશ આચાર્યનું કાવ્યવિશ્વ ૯, 86
- લઘુનવલ સ્પર્ધામાં 'કોરું આકાશ' પ્રથમ ૧૦, 82
- વિશ્વ ગુજરાતી મનાઈ સભ્યપદ ૨, 87
- સિતાંશુ યશશ્ચન્દ્રનાં ઓનલાઈન વ્યાખ્યાનો ૯, 86
- હાસ્યરચના સ્પર્ધા ૭, 88

• સ્વાયત્તતા સંમેલન

સંકલન : પ્રકાશ ન. શાહ

અનુમોદના	ઉદયન ઠક્કર	૩, 85
આ પ્રશ્નને લોકો સુધી પહોંચાડીએ	ધીરુ પરીખ	૩, 84
આત્માની પોર્નોગ્રાફી સામે	અનિલ જોશી	૩, 84
ઉમાશંકર અને દર્શકની કેડીએ	રમણીક સોમેશ્વર	૩, 84-85
વાચકવર્ગનો પૂરો સહકાર	રૂપલ મહેતા	૩, 85

કર્તાસૂચિ

(નોંધ : ગુજરાતી આંકડા અંકનો મહિનો અને અંગ્રેજી આંકડા કૃતિના પૃષ્ઠક્રમાંક દર્શાવે છે. * આવરણપૃષ્ઠ સૂચવે છે.)

અજય પાઠક	૧, 41-50; ૯, 82-85
(કવિ) અજ્ઞાત	૧, 25
અનિલ જોશી	૩, 84
અનિલ ચાવડા	૬, 22
અનિલ રમાનાથ	૩, 14-15; ૬, 16-19; ૮, 19-20
અભિજિત વ્યાસ	૬, 71-73; ૮, 77-78; ૧૧, 86-87
અમિત કલ્લા	૧૦ *આ.પૃ.
અરુણા જાડેજા	૩, 44-51, ૧૧, 58-68
આકાશ ઠક્કર	૮, 8-89
ઈન્દુ જોશી	૭, 24-25
ઈલા આરબ મહેતા	૩, 29-33
ઉત્પલ પટેલ	૩, 63-67, ૯, 78-82
ઉદયન ઠક્કર	૨, 16-19; ૩, 85; ૭, 21-22; ૧૦, 15-17
ઉમેશ જોષી	૮, 20
ઉશનસ્	૧૧, 39, 70, 73, 78, 87
ઊકાભાઈ હરિભાઈ વઘાસિયા	૧, 58
ઊર્મિલા ઠાકર	૧૧, 71-73; ૧૨, 68-87
કમલ વોરા	૧૦, 47-50
કલ્પેશ ચાવડા	૭, 42-46
કંદર્પ ર. દેસાઈ	૧૧, 30-34

કાન્તિ પટેલ	૧૧, 42-47
કિરણ વી. મહેતા	૧૦, 23-24
કિશનસિંહ પરમાર	૪ અને ૫, 22-27
કિશોર વ્યાસ	૩, 77-80
કિખ્ખા ગરણિયા	૧, 34-36
કીર્તિદા શાહ	૪ અને ૫, 53-61
કુમાર ભટ્ટ	૧૧, 20
ગિરિમા ઘારેખાન	૪ અને ૫, 27-32, ૧૦, 77-78
ગિરીશ ભટ્ટ	૧૧, 23-30
ગુણવંત ઉપાધ્યાય	૧૦, 22
ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા	૧, 50-51; ૩, 13-14; ૮, 35-38; ૧૦, 13-14; ૧૨, 48-52
ચંદ્રકાન્ત શેઠ	૨, 13-15; ૬, 12-14; ૮, 38-45; ૧૨, 31-37
છાયા ત્રિવેદી	૮, 18
જગદીપ ઉપાધ્યાય	૭, 24
જગદીશ ત્રિવેદી	૭, 36-38
જનક રાવલ	૬, 78-81
જયંત ડાંગોદરા	૧૧, 35-39
જયંત પરમાર	૭, *આ.પૃ.
જયંત પાઠક	૧૦, 41, 50, 73, 84, 86
જયંત મેઘાણી	૭, 48-50
જિગર જોષી 'પ્રેમ'	૧૨, 17
જિતેન્દ્ર મેકવાન	૭, 54-70
ડંકેશ ઓઝા	૩, 73-75; ૧૦, 73-75
થોભણ પરમાર	૮, 88; ૧૦, 25; ૧૧, 21
દક્ષા પટેલ	૩, 34-37; ૮, 31-33
દક્ષા વ્યાસ	૧૧, 68-70
દર્શિની દાદાવાલા	૮, 60-68
દૃષ્ટિ પટેલ	૪ અને ૫, 46-52
દિલીપ જોશી	૮, 18
દિલીપ ઝવેરી	૧, 13-17
દિલીપ મોદી	૮, 61
દીપક રાવલ	૮, 81

દેવયાની દવે	૬, 27-32
ધીરુપરીખ	૩, 84
ધીરેન્દ્ર મહેતા	૨, 24; ૮, 30
ધ્રુવ મિસ્ત્રી	૬, *આ.પૃ.
ધ્વનિલ પારેખ	૧, 61-63
નરેશ શુક્લ	૧૧, 76-78
નરેશ સોલંકી	૧૧, 20
નરોત્તમ પલાશ	૧, 83-84; ૮, 57-60; ૧૨, 66
નલિન રાવળ	૪ અને ૫, 15
નસીમ મહુવાકર	૨, 24-25
નિરંજન ભગત	૩, 38-39
નિરંજન રાજયગુરુ	૨, 20-21
નિરૂપમ છાયા	૮, 87-88
પન્ના ત્રિવેદી	૧, 26-33
પરીક્ષિત જોશી	૧, 58-61; ૧, 80-81; ૨, 87; ૩, 87-88; ૭, 88; ૮, 79; ૮, 86-87; ૧૦, 79-82; ૧૨, 65
પરેશ દવે	૨, 23
પંચમ શુક્લ	૧૦, 20
પારુલ ખખ્ખર	૩, 21-23; ૧૧, 18-19
પીયૂષ ઠક્કર	૧, 82; ૩, 89; ૪ અને ૫, 33; 87-88; ૬, 89-90; ૭, 89-90; ૮, 84-86; ૮, 21-23; 88-89; ૧૦, 83-4; ૧૨, 43-47
પીયૂષ પારાશર્ય	૧, 84-85
પૂજન જાની	૧૦, 35-41
પૂર્વી અપૂર્વ બ્રહ્મભટ્ટ	૧૦, 25
પ્રકાશ ન. શાહ	૨, 81-84; ૩, 83-85; ૮, 80-82
પ્રતિષ્ઠા પંડ્યા	૩, 17-21; ૮, 34
પ્રફુલ્લ મહેતા	૮, 69-72
પ્રફુલ્લ રાવલ	૧, 78-79; ૨, 85-86; ૩, 86; ૪ અને ૫, 78-85; ૬, 83-86; ૭, 25, 47, 83-87; ૮, 73-76; ૧૧, 79-85; ૧૨, 61-64
પ્રબોધ પરીખ	૮, *આ.પૃ.
પ્રવીણ કુકડિયા	૪ અને ૫, 74-7૭

પ્રવીણ ગઢવી	૧૨, 20-30
પ્રવીણ દરજી	૨, 21-23; ૮, 39-46; ૧૧, 16-17
પ્રવીણ પંડ્યા	૧, 64-66; ૪ અને ૫, 19-21
બકુલ દવે	૬, 33-45
હાહાદુરભાઈ જ. વાંક	૨, 26-27
બિનોય પી.જે.	૯, *આ.પૃ.
બિપિન પટેલ	૭, 26-36
ભગવાન થાવરાણી	૨, 37-45
ભરત દવે	૩, 51-57; ૭, 71-73; ૯, 50-56; ૧૨, 53-60
ભરત મહેતા	૧૨, 40-42
ભરત વિંજુડા	૧૨, 16
ભાવેશ વાળા	૮, 32-34
ભૈરવી મોદી	૧, *આ.પૃ., ૩, *આ.પૃ.
મનીષ પરમાર	૯, 23
મનીષા જોષી	૬, 19-21
મનોહર ત્રિવેદી	૪ અને ૫, 16-17
મહેન્દ્ર જોશી	૪ અને ૫, 17-18
મહેન્દ્રસિંહ પરમાર	૭, 39-42
મંગળ રાવળ 'સ્નેહાતુર'	૯, 23
માવજી મહેશ્વરી	૩, 75-7૭
મૂકેશ વૈદ્ય	૮, 15; ૧૧, 40-41
મોના લિયા	૩, 23
યજ્ઞેશ દવે	૭, ૧2-19
યશવન્ત મહેતા	૧૨, 66
યામિની વ્યાસ	૬, 23
યોગેશ જોષી	૮, 21-25; ૧૨, 19
રમણ સોની	૩, 40-43; ૪ અને ૫, 34-37; ૬, 21; ૭, 74-82; ૯, 46-49; ૧૦, 64-73; ૧૧, 51-58
રમણીક અગ્રાવત	૨, 31-36
રમણીક સોમેશ્વર	૩, 84-85; ૧૨, 15
રમેશ આચાર્ય	૯, 19
રમેશ કોઠારી	૨, 28-30
રમેશ પટેલ	૮, 18

રવીન્દ્ર પારેખ	૬, 24-27; ૮, 18-19
રાકેશ દેસાઈ	૧, 24-25
રાકેશ હાંસલિયા	૮, 17-18
રાજેન્દ્ર પટેલ	૧૦, 18-19
રાજેશ પંડ્યા	૬, 14-15; ૮, 47-61
રાજેશ વણકર	૬, 63-55
રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન'	૩, 15-17, 8, 16-17
રાજેશ્વરી પટેલ	૩, 58-62
રાધિકા પટેલ	૧૧, 22
રાધેશ્યામ શર્મા	૧, 37-40, 67-77; ૨, 46-48; ૬, 68-70; ૭, 74-78; ૧૦, 54-57; ૧૧, 48-50
રામચન્દ્ર પટેલ	૪ અને ૫, 16
રિયાઝ દામાણી	૧૨, 18
રૂપલ મહેતા	૩, 85
રેણુકા દવે	૩, 27-28
લલિત ત્રિવેદી	૭, 19-21; ૧૧, 15-16
લિપિ ઓઝા	૧૦, 24
વર્ષા અડાલજા	૪ અને ૫, 62-69; ૧૦, 42-46
વર્ષા દાસ	૪ અને ૫, 33; ૧૨, 14
વહીદા ડ્રાઈવર	૧૨, 18
વંદના શાંતુઈન્દુ	૩, 67-72
વિજય પંડ્યા	૪ અને ૫, 38-40; ૭, 51-53; ૮, 35-37; ૧૦, 51-54; ૧૨, 37-39
વિજય શાસ્ત્રી	૧, 52-54; ૪ અને ૫, 41-45; ૧૦, 58-63
શરીફા વીજળીવાળા	૨, 49-60
શ્રદ્ધા ત્રિવેદી	૧, 54-58
સતીશ ગુજરાલ	૪ અને ૫, *આ.પૃ.
સત્યજિત શર્મા	૧૦, 19-20
સમીર ભટ્ટ	૪, 24-27
સંજય ચૌધરી	૮, 26-30
સંધ્યા ભટ્ટ	૩, 80-82; ૪ અને ૫, 72-73; ૮, 83
સિતાંશુ યશશ્ચન્દ્ર	૧, 7-12; ૨, 7-12; ૩, 6-12; ૪ અને ૫, 6-14; ૬, 6-11; 82, ૭, 6-11; ૮, 6-14; ૯, 6-9; ૯, 9-13; ૧૦, 6-12; ૧૧, 6-14; ૧૨, 6-13

સુધીર પટેલ	૧૦, 21
સેજલ શાહ	૯, 69-77
સ્વાતિ મહેતા	૧૦, 27-35
હરિકૃષ્ણ પાઠક	૨, 74-80; ૮, 62-68
હરીશ મીનાશ્રુ	૧, 21-24
હરેશ ધોળકિયા	૨, 70-73
હસમુખ અબોટી 'ચંદન'	૧૦, 23
હસમુખ કે. રાવલ	૪ અને ૫, 21
હસિત મહેતા	૨, 60-69
હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ	૯, 24
હર્ષદ ચંદારાણા	૭૭, 23-24
હર્ષદ ત્રિવેદી	૬, 46-52
હર્ષદ દવે	૯, 20
હિતાંશુ ભટ્ટ	૧૦, 25-26
હિમાંશી શેલત	૪ અને ૫, 69-72; ૬, 61-67; ૧૦, 74-77; ૧૧, 74-76
હેમંત ધોરડા	૯, 16-17

સાભાર સ્વીકાર

બાળ સાહિત્ય

ઝાડવાં ફળ નથી ખાતાં રે કનુ આચાર્ય, ૨૦૧૯, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮ + ૫૨, રૂ. ૬૦. ટારઝન રાણીનો માનીતો નવનીત સેવક, ૨૦૧૯, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૧૦ + ૬૨, રૂ. ૭૦ ટારઝન સોનાની નગરીમાં નવનીત સેવક, ૨૦૧૯, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૧૦ + ૬૬, રૂ. ૭૫. ટારઝનનું લોહી નવનીત સેવક, ૨૦૧૯, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૧૦ + ૭૦, રૂ. ૮૦. કાળા-ધોળા હરીશ નાયક, ૨૦૧૯, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૪ + ૬૪, રૂ. ૧૨૦ ફૂલનો દરિયો કીર્તિદા બ્રહ્મભટ્ટ, ૨૦૧૯, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૮ + ૪૪, રૂ. ૯૦ પંચતંત્ર વિનોદ જાની, ૨૦૧૯, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૬ + ૮૯, રૂ. ૧૭૦. દયા ધરમ કા મૂલ હૈ હરીશ નાયક, ૨૦૧૯, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૪ + ૬૪, રૂ. ૧૨૦. આ વૃક્ષને સલામ કરો હરીશ નાયક, ૨૦૧૯, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૪ + ૬૪, રૂ. ૧૨૦. ઊંચું શિખર ઊંચી શિખ હરીશ નાયક, ૨૦૧૯, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૪ + ૬૪, રૂ. ૧૨૦.

આ અંકના લેખકો

- ઉર્મિલા ઠાકર : ૨૦૨, અરિહંત એન્કલેવ, ધન્વંતરિ ગાર્ડન સામે, ફતેહનગર, પાલડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭
- ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા : ડી/૬, પૂર્ણેશ્વર ફ્લેટ, ગુલબાઈ ટેકરા, અમદાવાદ-૧૫
- ચંદ્રકાન્ત શેઠ : બી/૯, પૂર્ણેશ્વર ફ્લેટ, ગુલબાઈ ટેકરા, અમદાવાદ-૧૫
- જિગર જોષી 'પ્રેમ' : ૫૯, ગંગોત્રીપાર્ક, યુનિવર્સિટી રોડ, સવાણી કિડની હોસ્પિટલ સામે, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૫
- થોભણ પરમાર : ૨૨, સરિતા રો હાઉસ, એલ. પી. સવાણી સ્કૂલ પાસે, અડાજણ-પાલ, સુરત-૩૯૪૫૧૦
- નરોત્તમ પલાણ : 'દર્શન', ૩, વાડી પ્લોટ, પોરબંદર-૩૬૦૩૭૫
- પરીક્ષિત જોશી : ૬, તપસ્વી જલારામ સોસાયટી, જ્ઞાનદા બસસ્ટેન્ડ પાસે, જીવરાજપાર્ક, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૧
- પીયૂષ ઠક્કર : ૯૦૩, યોગીસૂષ્ટિ એપાર્ટમેન્ટ, વહાણવટી માતા મંદિર પાસે, ઓઢવપુરા, ઈલોરા પાર્ક, વડોદરા-૩૯૦૦૨૩
- પ્રફુલ્લ રાવલ : ૩, રાજમહેલ ફ્લેટ, આઈ.ઓ.સી. કોલોની રોડ, વીરમગામ-૩૮૨૧૫૦
- પ્રવીણ ગઢવી : આસવલોક, ૪૬૬/૨, સેક્ટર-૧, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૦૭
- ભરત દવે : બી/૭૦૩, રૂદ્રપ્રયાગ ફ્લેટ, હોટલ મેરિયોટ પાછળ, રેવતી બિલ્ડિંગ સામે, અમદાવાદ
- ભરત મહેતા : બી/૯૭, 'મંદાર', યોગીનગર ટાઉનશીપ, છાણી, રામાકાકા દૂધની ડરી પાસે, વડોદરા
- ભરત વિંજુડા : 'રામકૃપા', ખાદી કાર્યાલય પાસે, સાવરકુંડલા
- યશવંત મહેતા : ૪૭/એ, નારાયણનગર, પાલડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭
- યોગેશ જોષી : બી/૩૦૩, અર્જુન ગ્રીન્સ, નીલકંઠ મહાદેવ પાસે, કે.કે.નગર રોડ, રન્નાપાર્ક, અમદાવાદ-૩૮૦૦૬૧
- રમણીક સોમેશ્વર : C/o. દર્શના ધોળકિયા, ન્યૂ મિન્ટ રોડ, પેરિસ બેકરી પાસે, ભુજ-૩૭૦૦૦૧
- રિયાઝ દામાણી : સદરુદિન વીરજી કોલોની, બ્લોક નં. ૭, વાંડળીયા રોડ, અમરપરા, બાબરા (જિ. અમરેલી)-૩૬૫૪૨૧
- Varsha Das : Z176, Park View Apts. B/2, Vasant Kunj, New Delhi - 110070
- વહીદા ડ્રાઈવર : એ/૧૦૫, યુનિક એપાર્ટમેન્ટ, દરગાહ રોડ, નવસારી - ૩૯૬૪૪૫
- વિજય પંડ્યા : ૧૧/એ, ન્યૂ રંગસાગર સોસાયટી, સરકારી ટ્યૂબવેલનો ખાંચો, બોપલ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૮
- સિતાંશુ યશશ્ચન્દ્ર : ૩૦૨, ટાવર બી, શ્રવણ રૅસિડેન્સી, કોસ્મિક એન્કલેવ, સમા રોડ, વડોદરા - ૩૯૦૦૨૪

રંગદ્વાર પ્રકાશન

G-15, યુનિવર્સિટી પ્લાઝા, દાદાસાહેબનાં પગલાં, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-380009
ફોન નંબર : 079-27913344, વેબ સાઇટ : <http://www.rangdwar.com>

નવલકથા

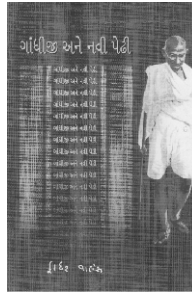
લાગણી	રઘુવીર ચૌધરી	100
ઉપરવાસ કથાત્રયીનો સેટ	રઘુવીર ચૌધરી	700
ઇચ્છાવર	રઘુવીર ચૌધરી	150
થોમાકાકાની ખોલી (Uncle Tom's Cabinનો અનુવાદ) અનુ. રેમંડ પરમાર		350
વચલું ફળિયું	રઘુવીર ચૌધરી	180
વેણુ વત્સલા	રઘુવીર ચૌધરી	150
વિહંગા	રાધિકા પટેલ	140
ગોકુળ, મથુરા, દ્વારકાનો સેટ	રઘુવીર ચૌધરી	520
અમૃતા	રઘુવીર ચૌધરી	250
બદલાતી મોસમ	રક્ષા દેસાઈ	180
વિજય બાહુબલી	રઘુવીર ચૌધરી	120
લોકલીલા	રઘુવીર ચૌધરી	160
એક મુઠ્ઠી આસમાન (The Great Expectationનો અનુવાદ) અનુ. રેમંડ પરમાર		200
સોમતીર્થ	રઘુવીર ચૌધરી	200
આવરણ	રઘુવીર ચૌધરી	150
આજની ધડી તે...	કંદર્પ ર. દેસાઈ	160
અંતર	રઘુવીર ચૌધરી	120
કોતરની ધાર પર, ડહેલું	કાનજી પટેલ	90
મનનું માણસ લે. સુનીલ ગંગોપાધ્યાય અનુ. પ્રીતિ સેનગુપ્તા		100

દાર્દિક ભાવાંજલિ

તાજેતરમાં
અવસાન પામેલા
સવાયા ગુજરાતી
ફાધર વાલેસનાં
નવી પેઢીનું
સંસ્કારઘડતર
અને
ચારિત્ર્યઘડતર
કરતાં
સદાબહાર પુસ્તકો

પ્રેરણાપરબ (પુરસ્કૃત)	100
વાણી તેવું વર્તન	500
વ્યક્તિઘડતર	120
સમાજમંગલ	200
વ્યક્તિમંગલ	280
ધર્મમંગલ	150
શિક્ષણમંગલ	200
સદાચાર	125
યુવાધર્મ	50

પ્રસન્નતાની પાંખડીઓ	80
ગાંધીજી અને નવી પેઢી (પુરસ્કૃત)	100
આકાશવાણીના સૌજન્યથી	13
રોમેરોમે	13
સેવાધર્મ	90
મુરલી	100
લગ્નસાગર	251

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

રતનપોળનાકા સામે, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-380001
 ■ ફોન : 22144663, 22149660 ફેક્સ : 22144663
 ■ ઇ-મેઇલ : goorjar@yahoo.com

ગૂર્જર સાહિત્ય પ્રકાશન : 102, લેન્ડમાર્ક બિલ્ડિંગ, ટાઇટેનિયમ સિટીસેન્ટર
 પાસે, સીમા હોલની સામે, 100 ફૂટ રોડ, પ્રહલાદનગર, અમદાવાદ-15.
 ફોન : 26934340, મો. 9825268759 ઇમેઇલ : gurjarprakashan@gmail.com

કેટલાંક નોંધપાત્ર પ્રકાશનો

મહાત્મા

સ્વરાજની સફર અને સૌરાષ્ટ્રનાં સાથીદારો

લેખક : ગંભીરસિંહ ગોહિલ

સંપાદક : કેતન રુપેરા

₹ 220

એ વાઘાણે પ્રેમપત્રો

Love Poems to the Tigress

બ્રૂક્સ હોફમેન (ભરત ત્રિવેદી)

અનુવાદ : ચિંતન શેલત

₹ 399

પુ. લ. એટલે પુ. લ.

અનુવાદ અને લેખન : અરુણા જાડેજા

₹ 350

મારી જીવનયાત્રા : ઘડતર અને ચણતર

ઘનશ્યામ ન. પટેલ

₹ 200

સૌગાત : પાંચ ભાષાનાં કાવ્યો

અનુવાદ : દીપક બારડોલીકર

₹ 130

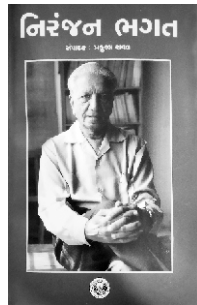

શબ્દવેદ

નરસિંહ મહેતાની સમગ્ર કવિતા

સંકલન : ઉર્વિંશ વસાવા

₹ 540

નિરંજન ભગત

સંપાદક

પ્રફુલ્લ રાવલ

₹ 220

કાળની કેડીએ

ઘડીક સંગ

નિરંજન ભગત

અધ્યયન ગ્રંથ

સંપાદક

રઘુવીર ચૌધરી

રમેશ ર. દલે

કિરીટ દૂધાત

₹ 500

ગ્રંથવિહાર

પ્રસ્થાન

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, 'ટાઇમ્સ'ની પાછળ, આશ્રમમાર્ગ,
અમદાવાદ-09 • ફોન : 079-26587949 (બપોરે 12થી સાંજે 5)

ઘરે બેઠાં પુસ્તક મેળવવા માટે વ્હોટ્સએપ નં. 98987 62263 • કુચિચર ચાર્જ અલગથી

રન્નાદે પ્રકાશન

૫૮/૨, બીજે માળે, દેરાસર સામે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

ફોન : ૨૨૧૧૦૦૮૧-૨૨૧૧૦૦૬૪

ચિંતનાત્મક નિબંધો

પ્રવીણ દરજી

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
કોફીમગ	૧૫૦.૦૦
સમયબોધ	૧૭૦.૦૦
એકમેકના ઝરૂખા	૧૭૫.૦૦
કોણ સાંભળે છે ?	૧૬૦.૦૦
ગીતાસ્વાદ	૧૮૦.૦૦
અંશ અને વંશ	૧૬૦.૦૦
જીવન જીવો, જીવન જીતો	૧૧૦.૦૦
માણસથી માણસ	૨૦૦.૦૦
વર્તુળની બહાર	૮૫.૦૦
પરિપ્રશ્ન	૮૫.૦૦

ડૉ.ચંદ્રકાન્ત મહેતા

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
ચિંતનયાત્રા (ચિંતન કણિકાઓ)	૨૦૦.૦૦
જીવન તો કર્મયોગનું ઝરણું	૧૫૫.૦૦
જ્યોતિ કલશ છલકે	૧૩૫.૦૦
પંથ જુએ છે વાટ	૮૦.૦૦
તું હારવા જન્મ્યો નથી	૮૦.૦૦
કદમ, તને સલામ	૮૦.૦૦
થોડુંક આકાશ... થોડીક ધરા	૨૪૦.૦૦

લાભશંકર ઠાકર

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
એક મિનિટ!	૩૬.૦૦

ફાધર વર્ગીસ પોલ

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
સફળ જીવનનો માર્ગ	૧૫૫.૦૦
ઈસુબોધ	૧૭૦.૦૦
સફળ જીવનનો માર્ગ	૧૫૫.૦૦
નવું જીવન, નવી દૃષ્ટિ	૧૫૦.૦૦
પ્રેમ અને પ્રસન્નતાનો પ્રવાહ	૭૦.૦૦
મઘમઘતું જીવન	૭૦.૦૦
જીવનસંગીત	૭૦.૦૦
તમારું હૃદય ગાશે	૭૦.૦૦
જીવન સફર	૭૦.૦૦
માણસને માણસ તરીકે જુઓ	૭૦.૦૦
પ્રેમનું ઓજસ	૮૦.૦૦

રમણ પાઠક 'વાચસ્પતિ'

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
ઉજાસનાં ઝેંધાણ	૮૫.૦૦
આનંદની આરાધના	૧૦૦.૦૦
સંશયની સાધના	૬૫.૦૦

ચીનુભાઈ ગી.શાહ

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
મૈં નીંદ ઉડાને આયા હૂં (એજન્સી)	૪૦.૦૦
ચમત્કારોની ચકાસણી (એજન્સી)	૨૦.૦૦
હું દિગમ્બર અને હું શ્વેતામ્બર (એજન્સી)	૫.૦૦
ગીતા ઘડપણની (એજન્સી)	૪૦.૦૦
હળાહળ ઝેર કોમવાદનું (એજન્સી)	૮.૦૦
મરણ પછી શું ? (એજન્સી)	૧૨.૦૦

અંગ્રેજીમાં ‘અંકલ ટોમ્સ કેબિન’ નામની એક નવલકથા લખાઈ છે. હેરિયટ બિયર સ્ટોવે નામની લેખિકાની આ નવલકથામાં રંગભેદ નિશાન પર હતો. રંગભેદ વિરોધી આ પુસ્તકની એટલી ચર્ચા થઈ કે એનાથી અમેરિકામાં ગુલામીની પ્રથા નાબૂદ થઈ. અબ્રાહમ લિંકનના સમયમાં રાજકીય ઊથલપાથલમાં આ નવલકથાએ મોટો ફાળો આપ્યો અને લોકજાગૃતિ એવી ફેલાઈ કે રંગભેદની નાબૂદી સરળ બની ગઈ.

— યાસીન દલાલ

ત્રીસીમા વિશ્વભરમાં ક્રાન્તિનું વાતાવરણ હતું. રશિયાની ક્રાન્તિએ યુરોપના કંગાળ રાષ્ટ્રના શ્રમિકોને ખમીરવંતા બનાવ્યા હતા. એની પૂર્વભૂમિકામાં જ ઉમાશંકરનું ‘જઠરાગ્નિ’, સુન્દરમૂનું ‘ધણ ઉઠાવ’ અને મેઘાણીનું ‘જાગો જગના ક્ષુધાર્ત’ જોવું જોઈએ.

— ભરત મહેતા

મૂળ ઈજિપ્તના અને હાલ લંડનમાં સ્થિત, હિશામ માતર પાસેથી આપણને ૨૦૧૬માં પ્રકાશિત ‘ધ રિટર્ન’ કૃતિ સાંપડે છે. લેખક અંગત વેદનાને વાચ્યા આપવા, કર્નલ ગદ્દાફીના આપખુદ શાસન દરમિયાન ગુજારવામાં આવેલા અમાનવીય સિતમોનું બયાન કરે છે. ઈતિહાસકારને છાજે એવો અભિગમ અપનાવી લિબિયા પર શાસન કરી ચૂકેલા, જુદા જુદા કાળખંડના સરમુખત્યારોની માનસિકતા, નિર્દયતા, અમાનુષીપણાનો પરિચય કરાવે છે.

— રમેશ કોઠારી

ઈંગ્લેન્ડની પાલમિન્ટમાં વિજયી થયેલા મજૂર પક્ષના ઉમેદવારોને પૂછ્યું કે, તમે કઈ પ્રેરણાથી મજૂર પક્ષમાં આવ્યા ? ત્યારે મોટાભાગનાએ જવાબ આપેલો ‘અન ટુ ધિસ લાસ્ટ’ના વાચન થકી. મનુભાઈ પંચોળી ‘દર્શક’ નોંધે છે કે, ‘નવા યુગના અર્થશાસ્ત્રી હોબસને રસ્કિન વાંચીને મહાનિબંધ લખેલો. અને મહાત્મા ગાંધીએ પણ આ પુસ્તક પોતાના એક પ્રવાસમાં વાંચેલું અને તેમનું જીવન પરિવર્તન થયેલું.’

— ડૉ. ઋષિરાજ ઉપાધ્યાય

: સ્થાનસમર્પિત :

ડૉ. અરુણ જે. કક્કડ

એસોસિએટ પ્રોફેસર, હેડ ઓફ ગુજરાતી ડિપાર્ટમેન્ટ, દેવમણી કોલેજ, વિસાવદર

રજિસ્ટ્રેશન નં. E - ૨૬૭ (સૂરત)

નર્મદ સાહિત્ય સભા

કાર્યાલય : સાહિત્ય સંગમ, બાવાસીદી, પંચોલી વાડી સામે, ગોપીપુરા, સુરત-૩૬૫૦૦૧
મો. નં. ૯૮૨૫૧૪૪૪૨૭, ૬૩૫૨૨૨૨૩૦૫

રજિસ્ટ્રેશન નં. E - ૨૬૭ (સૂરત)

નર્મદ સાહિત્ય સભા

કાર્યાલય : સાહિત્ય સંગમ, બાવાસીદી, પંચોલી વાડી સામે,
ગોપીપુરા, સુરત-૩૬૫૦૦૧ મો. નં. ૯૮૨૫૧૪૪૪૨૭, ૬૩૫૨૨૨૨૩૦૫

નર્મદ સાહિત્ય સભાનાં છ ચંદ્રકો માટે પુસ્તકો મોકલવાની જાહેરાત

નીચે જણાવેલા વર્ષના ગાળામાં અને વિષયોનાં પ્રગટ થયેલાં પ્રથમ આવૃત્તિવાળાં, મૌલિક શ્રેષ્ઠ પુસ્તકને નર્મદ સાહિત્ય સભા તરફથી નીચે પ્રમાણેનાં ચંદ્રકો એનાયત કરવામાં આવશે. સર્વ લેખકો અને પ્રકાશકોને તા. ૩૦-૦૧-૨૦૨૧ સુધીમાં દરેક પુસ્તકની બબ્બે નકલો, 'કયા ચંદ્રક માટે છે' તે વિગત અને લેખકનું પૂરું નામ-સરનામું તથા મોબાઈલ નંબર પુસ્તકના પહેલાં પાના પર લખીને નર્મદ સાહિત્ય સભા, C/o સાહિત્ય સંગમ, પંચોલી વાડી સામે, બાવાસીદી, ગોપીપુરા, સુરત-૩૬૫૦૦૧ પર મોકલી આપવા વિનંતી છે.

૧. નર્મદચંદ્રક : નિબંધ-વિવેચન (વર્ષ ૨૦૧૫થી ૨૦૧૯) માટે.
૨. નંદશંકર ચંદ્રક : નવલિકાસંગ્રહ (વર્ષ ૨૦૧૮થી ૨૦૧૯) માટે.
૩. ડૉ. ફેની રતન માર્શલ ચંદ્રક : બાળસાહિત્ય (વર્ષ ૨૦૧૭થી ૨૦૧૯) માટે.
૪. શ્રી નાનુભાઈ નાયક ચંદ્રક : ગાંધીવાદી વિચારસરણી/લોકશાહી વિચારધારા/ કે સમાજજીવન (વર્ષ ૨૦૧૭થી ૨૦૧૯) માટે.
૫. મોહનલાલ દવે ચંદ્રક : વ્યાકરણ, સંશોધન, વિવેચન (વર્ષ ૨૦૧૭થી ૨૦૧૯) માટે.
૬. રા. બ. કમળાશંકર ત્રિવેદી ચંદ્રક : શિક્ષણ - સંસ્કૃત સાહિત્ય (વર્ષ ૨૦૧૭થી ૨૦૧૯) માટે.

કેતન મુનશી વાતાસ્પદ-૧૩ માટે વાર્તા મોકલવાની છેલ્લી તા.૩૧-૧૨-૨૦૨૦ છે. નિયમો માટે ઉપરોક્ત મો. નં.નો સંપર્ક કરવો.

પ્રમુખ

ડૉ. પ્રદુલ્લ દેસાઈ (મોબાઈલ : ૯૮૭૯૪૧૬૯૦૨)

ઉપપ્રમુખો

શ્રી બકુલેશ દેસાઈ (મોબાઈલ : ૯૮૨૫૧ ૫૨૯૨૩)

શ્રી પ્રજ્ઞા વશી (મોબાઈલ : ૯૨૨૮૩૩૧૧૫૧)

કોષાધ્યક્ષ

શ્રી કમલેશભાઈ યાજ્ઞિક (મોબાઈલ : ૯૩૭૭૭૨૨૩૭૧)

મંત્રીઓ

ડૉ. દિલીપ મોદી (મોબાઈલ : ૯૮૨૫૯૩૩૪૦૦)

શ્રી યામિની વ્યાસ (મોબાઈલ : ૯૮૨૫૧૯૫૨૩૯)

સ્પૃહા ભાર છે, તે ઉતારો હળવાશ છે

મનને કોઈ પણ, ચાહે લોખંડના, ચાંદીના કે સોનાના પિંજરે પૂરનાર સ્પૃહા છે. પછી તે સત્ વિષયક હોય કે અસત્ વિષયક.

સ્પૃહા કરી કે પુણ્ય ઓછું પડ્યું. તે મેળવવા, આંબવા પનો ટૂંકો પડ્યો.

મનની વિચિત્ર ખાસિયત છે : જે ન મળે તેને જ મેળવવા મથ્યું રહે. તે નિષ્ફળતાના કારણરૂપ પુણ્યની ખામી જુએ તો જ પુણ્ય-સંપત્તિ વધારવા તરફ તે વિચારે. પણ... વો દિન કબ ? તે તો તેને હાંસલ કરવા જ લાગ્યો રહે.

તો, એવી સ્પૃહાનો ભાર લઈને જીવવાને બદલે હળવું જીવન જીવવા માટે કવિ ઉમાશંકરનું એક સૂત્ર ગાંઠે બાંધવા જેવું છે :

‘જે જે થતો પ્રાપ્ત ઉપાધિ યોગ,
બની રહો તે જ સમાધિ યોગ.’

સહજતાથી જીવવું — સારા સંકેતો મળે તો તે તરફ જીવન વાળવું. પ્રત્યેક સંકેતમાં ઈશ્વરની લિપિ જોવી. તેને ઉકેલવાની કોશિશ કરવી. આપણું જીવનકાર્ય શું હોય તેની આપણને ખબર ન હોય તેમ બને, પરંતુ ‘એને’ ખબર છે. તે જે રીતે જીવન દોરે તેની વચ્ચે દબલગીરી ન કરીએ અને ‘તેના’ દોરવાયા દોરવાઈએ. તેના ઈશારાને સમજવા ભરપૂર મહેનત કરીએ. એ સમજાય તો તે તરફ વળીએ. કાંઈક નક્કર મેળવ્યાના અહેસાસ સાથે જિંદગીની ચોપડીના બીજા પૂંઠાને પણ બંધ કરીએ. કો’ક તેને માથે મૂકશે એ શ્રદ્ધા રાખવી ગમે છે એ માટે.

મનને સમજાવવું પડે છે કે સ્પૃહા ન રાખો. પુણ્ય પ્રમાણે સામેથી જ આવશે. જાણો છો ? એના ઉપર આપણું નામ કોતરાયું છે ! બીજું કોઈ એની માલિકી નહીં કરે. મળશે, આપણને જ મળશે. — પણ તેના સમયે અને આપણા કિસ્મત પ્રમાણે.

ભરોસો રાખજો અને તૈયાર રહેજો.

(પાઠશાળા)

— પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

નિમેષભાઈ ડગલી

એમ. બી. ટ્રેડિશનલ પ્રિન્ટ્સ પ્રા. લિમિટેડ

૩/એ, અલકાપુરી સોસાયટી, ઉસ્માનપુરા ચાર રસ્તા પાસે,
આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧૩. ફોન : ૩૨૮૦૬૬૫૫

વચનપાલન અને શીલપાલન : આ બન્નેમાં દૃઢતા લાવો

વચનપાલન અને શીલપાલન : આ બન્ને તત્ત્વોમાં આજે ચોતરફ નિર્બળતાનાં દર્શન થઈ રહ્યાં છે ! આવું અચાનક તો ન બને; તો વિવેકનો આવો અભાવ કેમ ? આનો જવાબ છે :

નિત્ય પ્રભાતે ઊઠીને માતાને પ્રણામ કરવાથી શીલપાલનનું બળ મળે છે અને પિતાને પ્રણામ કરવાથી શક્તિ પ્રગટે છે.

પ્રણામ કરવાથી તેઓના ઉપકારના સ્વીકાર સાથે 'કૃતજ્ઞતા' નામનો ઉત્તમ ગુણ પ્રગટે છે — પોષાય છે. નમ્રતા, નિરભિમાનતા વગેરે ગુણો પણ એ રીતે ક્રમશઃ પ્રાપ્ત થાય છે. ચક્રવર્તી ભરત રાજા જેવા માનવમાં દેવ સમા ગણાય; તેવા મહારાજા પણ મરુદેવા માતાને નિત્ય પ્રણામ કરતા હતા.

આપણે પણ આપણા જીવનમાં ભક્તિ અને શુદ્ધિ ખીલવવા માટે આ કર્તવ્ય રોજ કરવું જ જોઈએ. (અંક : ૭૯)

સેવો ઉત્તમને સદા યદિ યાહો ઉત્કર્ષ પોતા તણો

આગ્રહશક્તિ એ જીવનને દિશા દેનારી શક્તિ છે.

તમે આ વાત તો સાંભળી જ હશે કે વનના રાજા સિંહ માટે કહેવાય છે :
'મરે ભૂખે ભાવે મૃગપતિ કદા તૃણ ન યરે.'

સિંહ ગમે તેવો ભૂખ્યો હોય તોય ઘાસમાં મોં ન ધરે. આ એની કુલવટ છે. વિશ્વ ઉત્તમ તત્ત્વોથી વાંઝિયું નથી હોતું. હા, તેની સંખ્યામાં વધ-ઘટ થતી રહે છે. નહીંતર ઉત્તમની સાથે જ જન્મારો જાય છતાં તેને ઓળખી ન શકે. બહુલતા એ લોકોનેય પરપ્રત્યયનેયબુદ્ધિ હોય છે. બીજાના અભિપ્રાય ઉપર વજન દેનારા હોય છે. આપણે એવી ટેવ પાડી દઈએ કે ઉત્તમ સિવાયનું કશું ન ભાવે. જે શ્રેષ્ઠ હોય, ગુણવત્તામાં આગળ હોય તેના ઉપર જ પસંદગી ઊતરે. અવેજી ન ચાલે; વિકલ્પ ન ચાલે. જો ઉત્તમની જ શોધ હોય તો વહેલું-મોડું તે મળે જ મળે. (અંક : ૬૯)

(પાઠશાળા)

- પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

વસન્ત આત્મા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ

ગુજરાત સ્ટીલ ડિસ્ટ્રિબ્યુટર • અમદાવાદ

કવિ શ્રી સુન્દરમૂના નવા કાવ્યસંગ્રહો

૧.	પલ્લવિતા	૧૯૯૫	૮+૩૫૬	રૂ. ૧૬૦
૨.	મહાનદ	૧૯૯૫	૭+૧૯૩	રૂ. ૮૦
૩.	પ્રભુ-પદ	૧૯૯૭	૧૩+૪૪૧	રૂ. ૨૨૫
૪.	અગમ નિગમા	૧૯૯૭	૧૧+૨૯૨	રૂ. ૧૫૦
૫.	પ્રિયાંકા	૧૯૯૭	૧૧+૩૬૭	રૂ. ૧૫૦
૬.	નિત્યશ્લોક	૧૯૯૭	૧૨+૧૮૮	રૂ. ૧૦૦
૭.	નયા પૈસા	૧૯૯૮	૧૩+૩૩૩	રૂ. ૧૭૫
૮.	વરદા	૧૯૯૮	૧૯+૫૨૯	રૂ. ૨૫૦
૯.	ચક્રદૂત	૧૯૯૯	૯+૨૫૯	રૂ. ૧૨૫
૧૦.	લોકલીલા	૨૦૦૦	૧૩+૨૫૨	રૂ. ૧૦૦
૧૧.	દક્ષિણા-૧	૨૦૦૨	૧૭+૩૨૩	રૂ. ૫૦
૧૨.	મનની મર્મર	૨૦૦૩	૧૦+૩૮૭	રૂ. ૫૦
૧૩.	ધ્રુવયાત્રા	૨૦૦૩	૧૨+૩૪૫	રૂ. ૫૦
૧૪.	ધ્રુવચિત્ત	૨૦૦૪	૧૭+૨૭૪	રૂ. ૫૦
૧૫.	ધ્રુવપદે	૨૦૦૪	૧૧+૨૫૩	રૂ. ૫૦
૧૬.	શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૧	૨૦૦૫	૧૬+૩૨૦	રૂ. ૨૦૦
૧૭.	શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૨	૨૦૦૫	૧૬+૩૭૦	રૂ. ૨૦૦
૧૮.	શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૩	૨૦૦૬	૩૨+૩૧૭	રૂ. ૨૫૦
૧૯.	મંગળા-માંગલિકા	૨૦૦૭	૨૮+૨૩૮	રૂ. ૧૫૦
૨૦.	તું ક્યાં... હું ક્યાં !?	૨૦૦૮	૨૮+૩૦૫	રૂ. ૨૫૦
૨૧.	સ્વાગતમ્ ગીતવાહીને	૨૦૦૯	૧૬+૨૦૭	રૂ. ૧૫૦
૨૨.	‘સાવિત્રી’ના કાવ્યખંડો	૧૯૯૫	૨૪+૪૭૩	રૂ. ૩૦૦

(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના મહાકાવ્ય Savitriમાંથી. મૂળ અંગ્રેજી સાથે)

૨૩.	દક્ષિણા-૨	૨૦૦૨	૧૮+૬૭૬	રૂ. ૫૦
-----	-----------	------	--------	--------

(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના Last Poems, More Poems,

Collected Poemsમાંથી. મૂળ અંગ્રેજી સાથે)

આ તમામ સંગ્રહોનાં પ્રાપ્તિસ્થાન :

૧. ગ્રંથવિહાર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા પાછળ,
આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
૨. ગૂર્જર ગ્રંથરત્ના કાર્યાલય, રતનપોળનાકા સામે, ગાંધી માર્ગ,
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં મહત્વનાં પ્રકાશનો

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૫
(૧૮૯૫-૧૯૩૫) ગાંધીયુગીન-અનુગાંધીયુગીન કવિઓ.
સંપાદક : રમેશ ર. દવે
સંપાદન સહાય : પારુલ દેસાઈ
પાકું પૂઠું, પૃ. ૧૪+૪૯૪, કિંમત રૂ. ૪૨૫/-

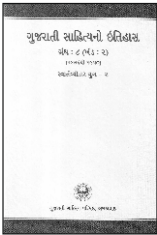
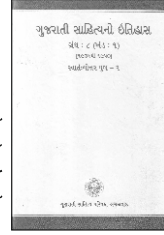
ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૬
(ઈ. ૧૮૯૫-૧૯૩૫)
ગાંધીયુગીન-અનુગાંધીયુગીન ગદ્યસર્જકો
સંપાદક : રમેશ ર. દવે
પાકું પૂઠું, પૃ. ૧૮+૭૩૪, કિંમત રૂ. ૪૨૫/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૭
(ઈ. ૧૯૧૦-૧૯૩૫) સ્વાતંત્ર્યોત્તર યુગ-૧
સંપાદક : રમેશ ર. દવે, પારુલ કંદર્પ દેસાઈ
પાકું પૂઠું, પૃ. ૬૩૨, કિંમત રૂ. ૪૧૫/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૮/ખંડ-૧
(ઈ. ૧૯૩૬થી ૧૯૫૦) સ્વાતંત્ર્યોત્તર યુગ-૨

સં. પારુલ કંદર્પ દેસાઈ પાકું પૂઠું, પૃ. ૪૫૬, કિં. રૂ. ૫૬૦/-
'ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ' ગ્રંથશ્રેણીના આ આઠમા ભાગમાં ૧૯૩૬થી ૧૯૫૦ સુધીના સમયગાળાનાં કવિઓ, નાટ્યકારો, નિબંધકારો અને બાળસાહિત્યકારોનો સમાવેશ થયો છે. અનેક વિદ્વાનોના સહયોગથી તૈયાર થયેલો આ માતબર ઇતિહાસગ્રંથ વિદ્યાર્થીઓ તથા અભ્યાસીઓને ઉપયોગી નીવડશે.

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૮/ખંડ-૨
(ઈ. ૧૯૩૬થી ૧૯૫૦) સ્વાતંત્ર્યોત્તર યુગ-૨
સં. પારુલ કંદર્પ દેસાઈ પાકું પૂઠું, ૪૮૬, કિં. રૂ. ૬૨૦/-
'ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ' ગ્રંથશ્રેણીના આ આઠમા ભાગમાં ૧૯૩૬થી ૧૯૫૦ સુધીના સમયગાળાનાં નવલકથાકારો, વાર્તાકારો, ચરિત્રકારો, અનુવાદકો, વિવેચકો, સંશોધકો અને સંપાદકોનો સમાવેશ થયો છે. અનેક વિદ્વાનોના સહયોગથી તૈયાર થયેલો આ માતબર ઇતિહાસગ્રંથ વિદ્યાર્થીઓ તથા અભ્યાસીઓને ઉપયોગી નીવડશે.

The advertisement features a bright yellow background. At the top left is the Pidilite logo. At the top right is the Fevikwik logo. The central focus is an elderly woman with white hair, wearing glasses, a purple sari, and a red blouse. She is smiling and holding up both hands, palms facing forward. She has a small orange handbag slung over her shoulder. To her right, there are faint line drawings of a handbag and keys. Below her, there is a larger, detailed image of the same orange handbag. In the bottom right corner, there is a package of Fevikwik One Drop Instant Adhesive, with a red circle indicating a price of ₹5. Below the package, the text '*MRP For 500 mg' is displayed.

Pidilite

Fevikwik

फेंको नहीं,
जोड़ो

₹5

*MRP For 500 mg